

บทที่ 3

ความสัมพันธ์ระหว่างคลองกับชุมชนกรุงเทพมหานครในอดีต

คลอง เป็นลักษณะทางกายภาพอันหนึ่งที่ปรากฏโครงสร้างในพื้นที่กรุงเทพมหานคร คลองดั้งเดิมเกิดขึ้นตามธรรมชาติ โดยเป็นทางน้ำสาขาของแม่น้ำสายต่าง ๆ ในบริเวณที่ เรียกว่า ที่ราบลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยา คือ ตั้งแต่จังหวัดนครสวรรค์ถึงอ่าวไทย มีเนื้อที่ประมาณ 38,400 ตารางกิโลเมตร กว้าง 120 กิโลเมตร ยาว 320 กิโลเมตร¹ บริเวณดังกล่าว นี้ ส่วนใหญ่จะครอบคลุมพื้นที่ในเขตจังหวัดภาคกลางตอนล่างในปัจจุบันนี้คือ กรุงเทพมหานคร ลุ่มทรปรากการ ลุ่มทรลำคร ลุ่มทรสงคราม ราชบุรี นนทบุรี ปทุมธานี และอยุธยา

ภูมิประเทศในบริเวณนี้ เป็นที่ราบต่อเนื่องกันขนาดใหญ่ โดยค่อย ๆ ลาดเท ลงสู่ทะเลที่ละน้อย ๆ มีแม่น้ำไหลผ่านหลายสายด้วยกัน ในระหว่างแม่น้ำก็มีหนองและบึง สลับกันไป แม่น้ำสายสำคัญและเป็นเส้นชีวิตของประชาชนก็คือ แม่น้ำเจ้าพระยา เพราะ แม่น้ำสายนี้เป็นแม่น้ำสายใหญ่ที่ไหลผ่านกลางบริเวณที่ราบลุ่มนี้ มีน้ำมากและไหลแรงตลอดปี เพราะมีต้นกำเนิดจากแม่น้ำในภาคเหนือถึง 4 สายคือ แม่น้ำปิง วัง ยม และน่าน และยัง มีสาขาไหลมาสมทบอีกหลายสาย

สภาพภูมิประเทศซึ่ง เป็นที่ราบและลาดเทไม่มากนัก มีผลต่อกระแสน้ำในแม่น้ำเจ้าพระยา โดยตรง เพราะทำให้กระแสน้ำไหลไม่รุนแรงพอที่จะกัดเซาะพื้นน้ำให้ลึกที่อยู่ ล่มอและเป็น แนวตรงได้ ทำให้สายน้ำคดเคี้ยวและเกิดตะกอนได้มาก เกิดเป็นเกาะกลางน้ำหรือสันดอนขึ้น อันมีผลทำให้น้ำเปลี่ยนทิศทางอยู่ ล่มอ เพราะไหลไม่สะดวก จึงเกิดสาขาของน้ำแยกกระจาย กันออกก่อนที่จะไหลลงสู่อ่าวไทย สาขาของแม่น้ำเจ้าพระยาบางสาขาก็ไหลลงสู่อ่าวไทยเลย เช่น แม่น้ำท่าจีน แต่บางสาขาก็ไหลมาสมทบกับแม่น้ำเจ้าพระยาอีกครั้งหนึ่ง เช่น แม่น้ำน้อย แม่น้ำลพบุรี

¹ ลวาท เล่าณรงค์, ภูมิศาสตร์ประเทศไทย (พระนคร : สยามคัมภีร์พิมพ์ จำกัด, 2526, หน้า 32.

นอกจากแม่น้ำเจ้าพระยาและลำขาคีกล่าวมาแล้ว ยังมีแม่น้ำอีกสองสายขนานข้างซ้ายขวาของแม่น้ำเจ้าพระยา ทางด้านขวาคือ แม่น้ำแม่กลอง อยู่เบื้องไปทางทิศตะวันตกเฉียงใต้ ส่วนทางด้านซ้ายคือ แม่น้ำบางปะกง อยู่เบื้องไปทางทิศตะวันออกเฉียงใต้ของแม่น้ำเจ้าพระยา

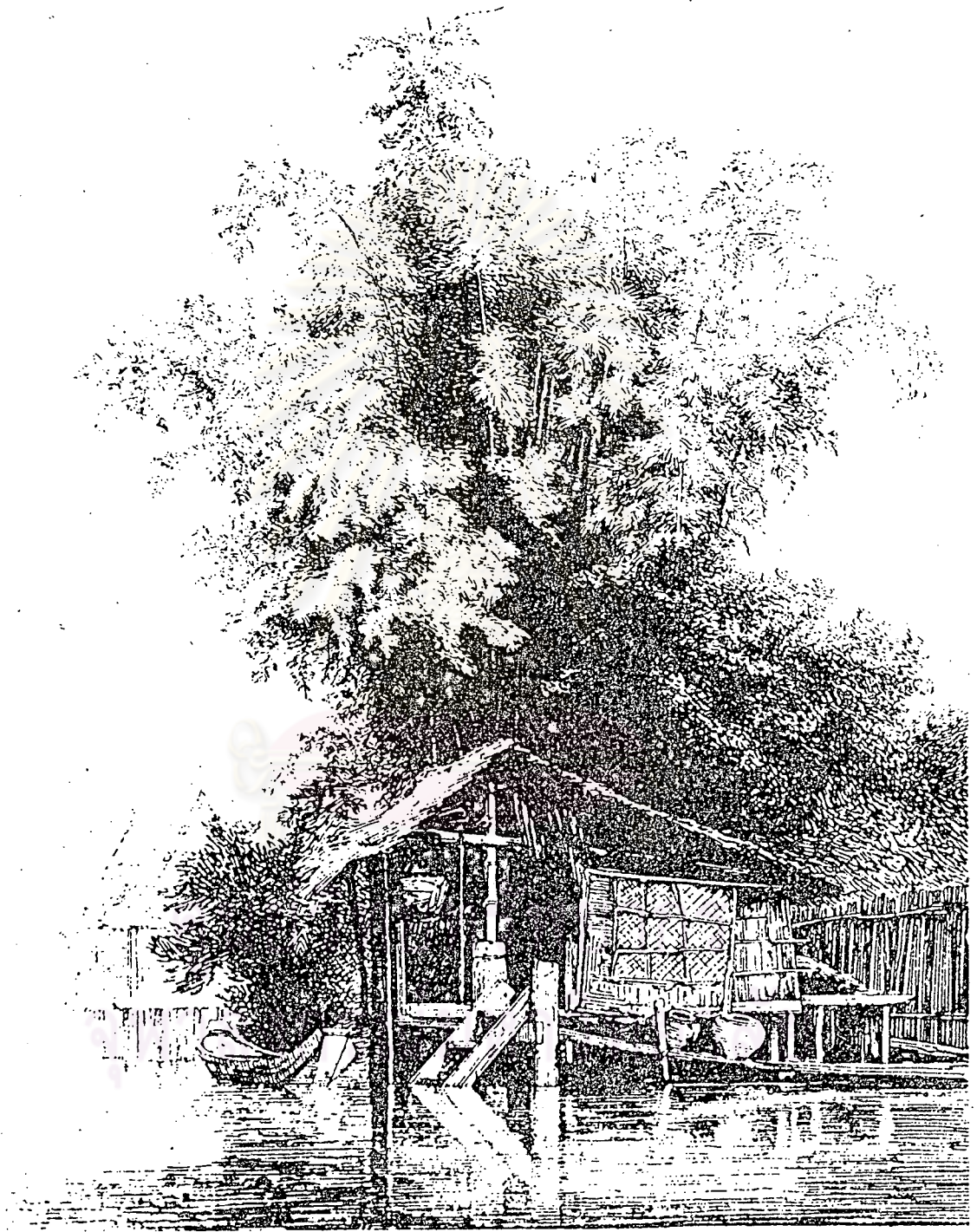
ถ้าพิจารณาแม่น้ำสายต่าง ๆ ที่กล่าวมาแล้วข้างต้นนั้น จะเห็นได้ว่าล้วนแล้วแต่ไหลลงสู่บริเวณอ่าวไทยทางด้านส่วนบน ซึ่งเป็นปากของลำน้ำเสียมลุ่มน้ำเจ้าพระยาตอนใต้ ลักษณะเช่นนี้จะทำให้บริเวณที่ราบดังกล่าวมีความอุดมสมบูรณ์ เต็มไปด้วยอินทรียัตถุที่แม่น้ำเหล่านี้พามาทับถมกัน และมีความชุ่มชื้นภายในดินสูงมาก สภาพของดินส่วนใหญ่เป็นดินตะกอนดินเหนียว ซึ่งมีเม็ดดินเล็ก เมื่อเวลาเปียกน้ำก็จะติดแน่น เป็นภาชนะรองรับน้ำได้เป็นอย่างดี เหมาะสำหรับการเพาะปลูก ลักษณะพื้นที่ที่เอื้ออำนวยต่อการเพาะปลูกเช่นนี้ ทำให้คนอาศัยอยู่หนาแน่นกว่าบริเวณอื่น ๆ และได้ใช้แม่น้ำเกิดประโยชน์ทั้งการคมนาคม อุปโภค และการบริโภค.

จากสภาพพื้นที่ที่เป็นที่ราบ สภาพของพื้นดินที่อ่อน และความลาดเทของพื้นที่ ปริมาณน้ำและความแรงของกระแส น้ำ ตลอดจนแม่น้ำลำคลองที่มีอยู่ตามธรรมชาติยังไม่เพียงพอกับความต้องการ และยังไม่สามารถใช้ประโยชน์ได้อย่างเต็มที่ สิ่งทำให้มีการขุดคลองในบริเวณที่ราบลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาตอนล่าง โดยเฉพาะกรุงเทพมหานคร ขึ้นมาเป็นจำนวนมาก

แม่น้ำคูคลองในพื้นที่กรุงเทพมหานคร ซึ่งประกอบไปด้วย ทางน้ำตามธรรมชาติและทางน้ำที่ถูกขุดขึ้น อำนวยประโยชน์มหาศาลให้กับผู้ที่เข้ามาอยู่อาศัยใกล้พื้นที่ และมีความสัมพันธ์กันอย่างแนบแน่นกับชุมชนกรุงเทพมหานครตลอดมา

ในการศึกษาถึงลักษณะโดยภาพรวมทางด้านกายภาพ สังคม เศรษฐกิจ และบทบาททางด้านต่าง ๆ ของคลองในชุมชนกรุงเทพมหานคร ได้กำหนดบทบาทของคลองออกเป็น 13 ด้านด้วยกันคือ

1. บทบาทด้านการตั้งถิ่นฐาน
  - ล่องฝั้งคลอง
  - เรือนแพ, เรือบ้าน

ภาพที่ 1 แสดงการตั้งถิ่นฐานริมคลอง

2. บทบาทด้านสาธารณูปโภค
  - น้ำดื่ม
  - อาบ, ชักล้าง
  - ระบายน้ำฝน, ระบายน้ำเสีย
  - การขนส่งทางน้ำ (ผู้โดยสาร, วัตถุ)
3. บทบาทด้านสาธารณูปการ
  - ไปรษณีย์
  - บรรเทาสาธารณภัย
  - รักษาความปลอดภัย
4. บทบาทด้านการเป็นร่องถ่ายเทอากาศ
5. บทบาทด้านเป็นแนวแบ่งเขตโดยสภาพทางภูมิศาสตร์
6. บทบาทด้านเปิดพื้นที่ว่างเพื่อให้ประโยชน์ทางเศรษฐกิจ
7. บทบาทด้านเกษตรกรรม
  - ชลประทาน
  - ประมง
  - เกษตรกรรมผิวน้ำ
8. บทบาทด้านพลัยกรรม
  - ตลาดน้ำ, เรือเร่ขาย, เรือลำเลียงสินค้า
9. บทบาทด้านยุทธศาสตร์
  - คลองคูเมือง
  - เป็นตัวเชื่อม (กายภาพ, หัวเมืองต่าง ๆ เข้ากับเมืองหลวง)
10. บทบาทด้านประเพณี-วัฒนธรรม
  - ประกอบคำล้นกิล (กฐิน, อุปลัมบท, ตักบาตร)
  - พระราชพิธี
  - งานเทศกาลทางน้ำ (งานฉลองชักพระ, ประเพณีลอยกระทง)

- การเล่นทางน้ำ (พายเรือเล่นสักวา, การแข่งเรือ)
11. บทบาทด้านการท่องเที่ยว
  12. บทบาทด้านการพักผ่อนหย่อนใจ
    - คำลารมน้ำ
    - เรือนแพรมน้ำ

และสืบเนื่องจากแม่น้ำคูคลอง มีระบบโครงข่ายติดต่อไปยังพื้นที่อื่น ๆ นอกเหนือ กรุงเทพมหานคร ในการวิเคราะห์บทบาทของคลอง จึงได้กำหนดพื้นที่ออกเป็น 2 ระดับคือ ระดับภาค และระดับเมืองและชุมชน

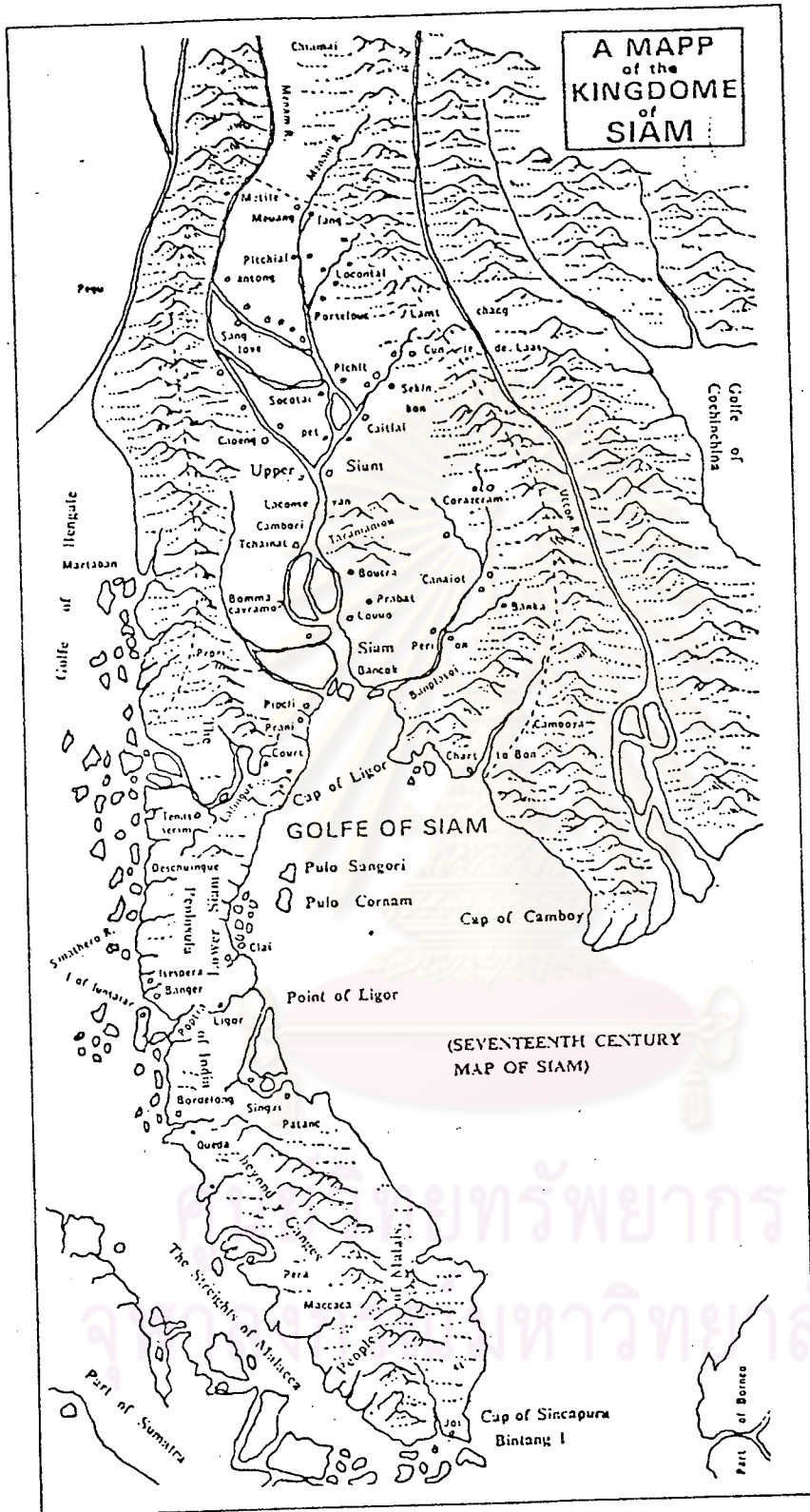
เพื่อความสะดวกและความเข้าใจในความสัมพันธ์ระหว่างคลองกับชุมชนกรุงเทพมหานครในอดีต ได้จัดแบ่งระยะเวลาของการศึกษาออกเป็น 4 ระยะ ดังนี้คือ

- ระยะที่ 1 สมัยก่อนรัตนโกสินทร์
- ระยะที่ 2 สมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นก่อนทำสนธิสัญญาบาวริง (2325-2398)
- ระยะที่ 3 สมัยหลังสนธิสัญญาบาวริง จนถึงสมัยรัชการที่ 5 (2398-2453)
- ระยะที่ 4 สมัยรัชการที่ 6 - พ.ศ. 2500

3.1 สมัยก่อนรัตนโกสินทร์

3.1.1 ลักษณะทางด้านกายภาพ สังคม เศรษฐกิจ ของกรุงเทพมหานคร

จากการสำรวจวิจัยทางวิศวกรรม พื้นที่กรุงรัตนโกสินทร์ใน ปัจจุบันได้รับการสันนิษฐานว่า เดิมจมอยู่ใต้น้ำ เพราะพบร่องรอยของฝั่งทะเลอ่าวไทยไกลถึงจังหวัดอุดรธานี ครั้นต่อมาฝั่งทะเลได้ถอยไปทางใต้ เกิดเป็นที่ราบลุ่มกว้างใหญ่ แม่น้ำเจ้าพระยาได้พัดพาเอาดินตะกอนและโคลนตม ซึ่งมีคุณค่าต่อการเพาะปลูก มาทับถมจนกลายเป็นแผ่นดินที่อุดมสมบูรณ์ ในบริเวณที่เรียกกันว่า "ที่ราบลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยา" ซึ่งสภาพพื้นที่เป็นแอ่งกระทะจากปากอ่าวใน ปัจจุบันสูงขึ้นไปทางเหนือ ประมาณ 300 กิโลเมตร โดยอายุของดินชั้นนี้ประมาณไม่เกิน 10,000 ปี ปรากฏการทรุดทางธรรมชาตินี้ยังไม่สิ้นสุด และมีแนวโน้มว่าจะดำเนินต่อไปโดยลำดับ สภาพดินบริเวณที่ตั้งกรุงรัตนโกสินทร์จึงมีลักษณะชั้นดินตอบนเป็นดินเหนียว หนาประมาณ 20 เมตร ชั้นถัดลงไปเป็นดินตะกอน ปนทราย และกรวดหินอื่น ๆ ส่วนชั้นหินดานนั้น ลึกมาก

รูปที่ ๑ แสดงที่ตั้งของ
กรุงเทพฯ สมัยอยุธยา
(Rong Syamananda,
History-
of Thailand, p.81)

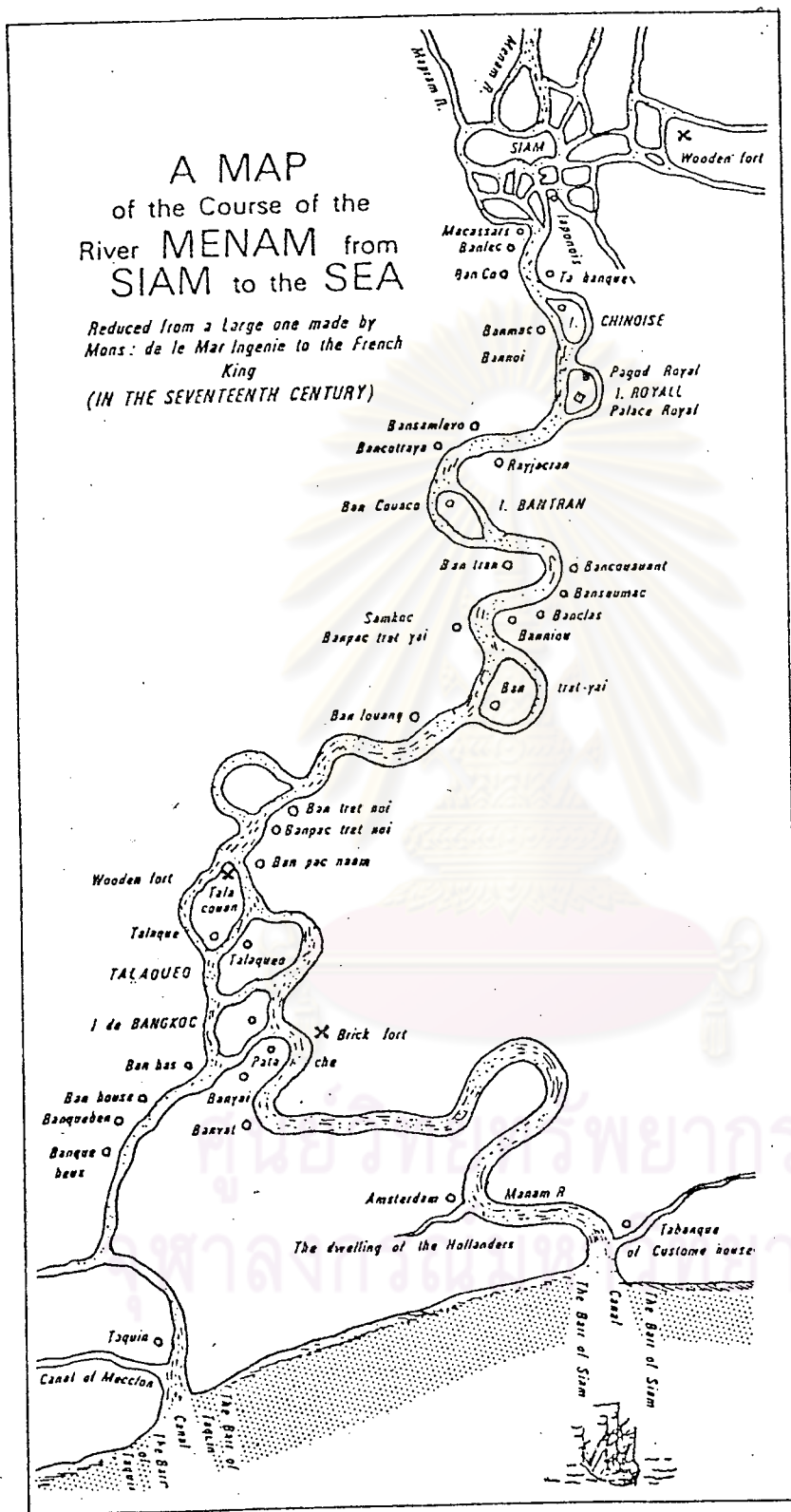
ไม่ปรากฏหลักฐานว่ามนุษย์เริ่มมีการตั้งถิ่นฐานในช่วงยุค
 ลมัยโต แต่สำหรับมนุษย์สมัยก่อนประวัติศาสตร์ ในดินแดนอันเป็นที่ตั้งของราชอาณาจักรไทย
 ในปัจจุบัน ได้มีการขุดพบเครื่องใช้ เครื่องมือ และโครงกระดูกในที่ต่าง ๆ จนกระทั่งในยุค
 หินรุ่นใหม่ ร่องรอยทางด้านโบราณคดีในเอเชียอาคเนย์ ที่แสดงถึงอารยธรรมอินเดีย ไม่
 เก่าไปกว่าพุทธศตวรรษที่ 7-8 และในระยะนี้ก็ได้มีการตั้งอาณาจักรต่าง ๆ ขึ้น

อาณาจักรทวารวดี ซึ่งเป็นอาณาจักรสมัยประวัติศาสตร์
 ที่แน่นอนแห่งแรกในราชอาณาจักรไทยนั้น มีอายุในราวพุทธศตวรรษที่ 11 หรือ 12 ถึง
 พุทธศตวรรษที่ 16 ตั้งอยู่แถบลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาตอนใต้

ต่อมาในพุทธศตวรรษที่ 19 ในสมัยที่สมเด็จพระเจ้าอู่ทอง
 ทรงสถาปนากรุงศรีอยุธยา เมื่อปีพุทธศักราช 1893 นั้น เมืองพระประแดงเป็นเมืองหน้าด่าน
 ที่สำคัญที่รักษาพื้นที่บริเวณปากอ่าวไทย บางกอกในขณะนั้นมีพื้นที่ทั้งฝั่งกรุงเทพฯ และฝั่งธนบุรี
 รวมเป็นแผ่นดินผืนเดียวกัน เป็นเพียงชุมชนริมฝั่งแม่น้ำเจ้าพระยา ที่อยู่ถัดจากเมืองพระประแดง
 ขึ้นมา คงจะมีความเจริญเติบโตและความหนาแน่นเพิ่มขึ้นเป็นลำดับ พร้อม ๆ กับความเจริญ
 ของอาณาจักรอยุธยา ชุมชนที่เติบโตในช่วงเวลาดังกล่าวนั้น สันนิษฐานว่าคงเป็นชุมชนที่เกาะ
 ตัวกันอยู่ริมแม่น้ำสาครลง ประช่าชนปลูกบ้านเรือนริมฝั่งหรืออาศัยอยู่ในเรือนแพ และประกอบ
 อาชีพเพาะปลูกในท้องที่เรือกสวนไร่นา อิทธิพลของกรุงศรีอยุธยาได้แผ่คลุมลงมาถึงตำบลนี้
 ดังปรากฏหลักฐานว่า

นายประยูร จุลขำภูะ ได้ดำเนินการสำรวจวัดต่าง ๆ
 ในกรุงรัตนโกสินทร์ฝั่งตะวันตกของแม่น้ำเจ้าพระยาหรือฝั่งธนบุรี เมื่อปีพุทธศักราช 2513
 กล่าวไว้ในหนังสือ "ศิลปบางกอก" ว่า

"หลักฐานจากโบราณวัตถุปรากฏว่า เมืองบางกอกมิใช่เพิ่งจะสำคัญขึ้นมาใน
 สมัยกรุงศรีอยุธยา แม้สมัยก่อนกรุงศรีอยุธยา ซึ่งเรียกว่ายุคอโยธยาสุพรรณภูมินั้น
 บางกอกก็เคยมีความสำคัญมาแล้ว ข้าพเจ้าได้ตรวจวัดเก่าแก่ แถบอำเภอราชบุรีระยะ
 พบว่ามีพระพุทธรูปสมัยอู่ทอง ขนาดมหิมาอยู่ตามวัดในบริเวณนั้น ส่วนใหญ่อยู่ติดริม
 แม่น้ำเจ้าพระยา ดังเช่นวัดประเล่ห์สุลู่ทราวาส วัดแจรงร้อน วัดบางปะกอก ส่วน
 บริเวณเมืองบางกอกแท้ ๆ ที่ธนบุรีนั้น เท่าที่ได้พบศิลป แกะแร่รุ่นสมัยอยุธยาตอนต้น
 มีดังต่อไปนี้คือ วัดแก้ว วัดตะพาน วัดสันตาขาว วัดเพราในคลองบางพรม วัดบางแวก
 ซึ่งอยู่ในบริเวณบางระมาด บางเขือกหนึ่ง และแม่น้ำอ้อม ล้วนเป็นวัดมีมาก่อนยุคคลอง
 สัตในสมัยพระชัยราชา ที่หน้าโรงพยาบาลศิริราชทั้งสิ้น สมัยนั้นจะเรียกว่า เมืองอะไร
 ไม่มีใครรู้"

รูปที่ ๒ แสดงลำน้ำเจ้าพระยา
ในสมัยอยุธยา
ประมาณปี พ.ศ.๒๒๕๖
ซึ่งปรากฏอยู่ในหนังสือของ
De La Lovbere :
A New Historical
Relation of-
the Kingdom of Siam

ครั้งต่อมา พระมหากษัตริย์หลายพระองค์ได้โปรดให้ขุด

คลองหลายช่วง เพื่อลกระยะทางเดินเรือจากทะเล ซึ่งเดิมจะต้องแล่นอ้อมคังน้ำอันคดเคี้ยว มากมาย ตลอดลำแม่น้ำเจ้าพระยา เพื่อขึ้นไปติดต่อกับพระนครหลวง โดยเฉพาะในระหว่างปี พุทธศักราช 2007-2089 ซึ่งตรงกับรัชสมัยสมเด็จพระไชยราชาธิราช ได้มีการขุดคลองลัด บางกอกตั้งแต่บริเวณปากคลองบางกอกน้อยไปจรดปากคลองบางกอกใหญ่ หรือจะเรียกตาม ปัจจุบันว่า จากสถานีรถไฟบางกอกน้อยไปจนถึงหน้าวัดอรุณฯ อันเป็นเหตุให้ลำน้ำเปลี่ยนทาง จนคลองนี้ได้ขยายตัวออกกว้าง เป็นลำแม่น้ำใหญ่ ส่วนเส้นทางแม่น้ำเดิม แคบและตื้นเขินขึ้น จนเปลี่ยนสภาพเป็นคลองในเวลาต่อมา

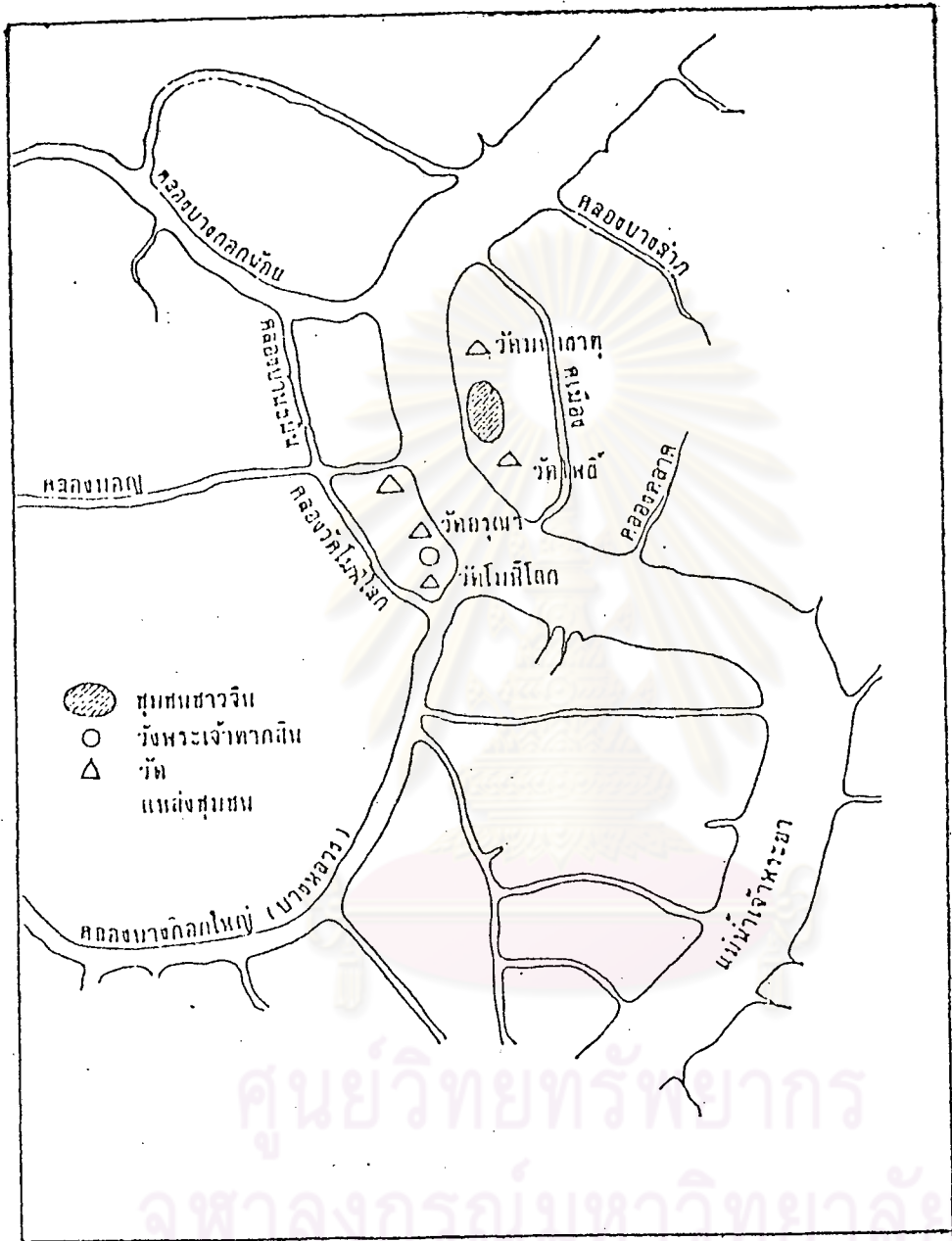
ชุมชนเมืองบางกอกจึงเริ่มเปลี่ยนบทบาทเป็นเมืองด่านสำคัญ ตั้งแต่ขุดคลองลัดเสร็จ กล่าวคือ ในรัชสมัยของสมเด็จพระมหาจักรพรรดิซึ่งเป็นรัชกาลต่อมา ได้ตรากฎหมายอาชญาหลวงให้ชื่อว่า เมืองธนบุรีศรีมหาสมุทร เป็นจุดบังคับให้เรือ และสำเภา ทุกลำ หยุดจอดทอดสมอ เพื่อแจ้งรายละเอียดเกี่ยวกับการเดินทาง สินค้าที่บรรทุกและผู้โดยสาร รวมทั้งเก็บภาษีอากรทั้งขาขึ้นและขาล่อง เป็นเวลากว่า 300 ปี ตลอดจนสมัยอยุธยา

ลาจู่ แบล้ ทูตฝรั่ง เค้ลส์ที่เข้ามากรุงศรีอยุธยาในสมัยสมเด็จพระนารายณ์ ลดบันทึกไว้ว่า

"ข้าพเจ้าต้องกล่าวตามที่เห็นแก่ตัวว่ากรุงสยาม มีราชภูธรอยู่ตามฝั่งทะเลสยาม นั้นน้อยนักน้อยหนา ที่จริงชายฝั่งทะเลก็ไม่มีไกลจากบางกอกกระไรนัก แต่ราชภูธรเกือบจะทั้งหมดตั้งบ้านเรือนอยู่แต่ตามลำน้ำ ไข่เรือนแพได้สะดวกพอที่จะช่วยให้การค้าขายทางทะเล ทะเลได้โดยเหตุผลที่กล่าวมาแล้ว น่าจะเรียกว่า เมืองท่าเรือ ที่ชาวต่างประเทศไปมาค้าขาย"

สภาพบ้านเรือนในช่วงเวลานี้ ตามพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา และบันทึกจดหมายเหตุชาวต่างประเทศที่เข้ามาในสมัยนั้นระบุว่า เป็นเมืองที่กำแพงล้อมรอบ มีอาคารที่ทำการของเจ้าเมืองบางกอกบนฝั่งตะวันตก ตึกพักรับรองของบุคคลสำคัญ โบสถ์ฝรั่ง และป้อมทั้งสองฟากแม่น้ำ ส่วนทางฝั่งตะวันออกเป็นที่ขายเลนไม่มีใครมีบ้านเรือน มีนาอยู่ห่างจากฝั่งแม่น้ำไปในบริเวณที่มีคลองขุดในสมัยกรุงศรีอยุธยา เป็นต้นว่า คลองคิณะจระเข้ คลองทึบนาง ซึ่งไหลไปออกปากอ่าว

แผนที่ 1 แสดงพื้นที่บางกอกสมัยสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรี

ที่มา : วิจิตรและเสถียร 200 ปี กรุงธนบุรีในดินแดน , มานพ หงสาคัด , หน้า 439

หลังจากที่กรุงเทพมหานครได้รับการสถาปนาเป็นเมืองหลวงสมัยกรุงธนบุรี ตั้งแต่ปีพุทธศักราช 2310 เนื่องจากสถานการณ์บ้านเมืองอยู่ในภาวะคับขันหลังกรุงศรีอยุธยาแตกสลาย แนวทางการสร้างเมืองหลวง จึงเป็นไปโดยอาศัยหลักทางยุทธศาสตร์เป็นสำคัญ ลักษณะเมืองในสมัยสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรี ปรากฏเป็นป้อมและกำแพงก่ออิฐแน่นหนา ตามแนวลองฝั่งแม่น้ำเจ้าพระยา มีการสร้างกำแพงเมืองฝั่งละสามด้านประกบกัน ให้แม่น้ำไหลผ่านกลาง ให้มีลักษณะเป็นเมืองอกแตก ซึ่งมีทางหนีทีไล่อย่างดี ภายนอกกำแพงเมืองออกไปทั้งสองฝั่ง เป็นสวนผลไม้ และนาข้าวที่ปลูกเลี้ยงชาวเมือง

การใช้ที่ดินของชุมชนสมัยกรุงธนบุรี ภายในกำแพงเมือง ปรากฏหนาแน่นทางฝั่งตะวันตกของแม่น้ำเจ้าพระยา เช่น พระราชวัง วังเจ้านาย วัด ตลาด ดูก นิเวศสถานของพระญาติพระวงศ์ อุ้เรือ ฯลฯ ส่วนทางตะวันออกนั้นยังคงมีชุมชนเบาบาง และเป็นชุมชนของชาวต่างด้าว ซึ่งถูกกวาดต้อนอพยพมาเสียเป็นส่วนใหญ่

สภาพของกรุงธนบุรีภายหลังการตั้งเป็นศูนย์กลางอาณาจักรแล้ว ปรากฏว่าประสบปัญหาต่าง ๆ มากมาย มีผู้คนจำนวนน้อย และเจ็บป่วยล้มตายเพราะภัยต่าง ๆ เช่น อดอาหาร ปล้นสะดม ฆ่าฟันและโรคระบาด บาทหลวงฝรั่ง เค็ลส์ที่เข้ามาเมืองไทย ระยะตั้งกรุงธนบุรีใหม่ เขียนเล่าไว้ว่า

"อาหารกินในเมืองนี้แพงที่สุด เวลาซื้อข้าวสารขายกันทะนานละ 2 เหรียญครึ่ง คนที่หาเลี้ยงชีพด้วยการรับจ้างนั้น ถึงจะหมั่นสักเพียงไร ก็หาซื้ออาหารรับประทานได้แต่คนเตี้ยก็ไม่มีพอ" อัตราแลกเปลี่ยนในขณะนั้น 1 เหรียญ เท่ากับ 1 บาท 3 สลึง 1 เฟื้อง (จดหมายเหตุกรมหลวงนรินทรเทวี) และปรากฏว่า ความขาดแคลนยังคงมีอยู่จนถึง พ.ศ. 2318 ทั้งนี้จากจดหมายเหตุบาทหลวงฝรั่ง เค็ลส์อีกชุดหนึ่ง เขียนไว้ว่า "จนถึงเวลานี้ อาหารการกินในเมืองนี้ก็ยังคงแพงมาก เพราะบ้านเมืองไม่เป็นอันทำการหากิน 15 ปีแล้ว เพราะเหตุว่ามีสงครามมิได้หยุดเลย และเวลานี้สงครามก็ยังไม่สงบ เงิน 200 เหรียญทุกวันนี้ มีราคาน้อยกว่าเงิน 50 เหรียญ เมื่อเวลาที่เรามาตั้งคณะบาทหลวงในเมืองนี้"

สภาพการเมืองในสมัยกรุงธนบุรี มีความสัมพันธ์ระหว่างกลุ่มชน และระหว่างอาณาจักรต่าง ๆ ทั้งพม่า ลาว เขมร มลายู และลานนาไทย ซึ่งมีทั้งที่เป็นความสัมพันธ์ที่ดีต่อกันและเป็นลักษณะขัดแย้งจนถึงเกิดการสู้รบ เหตุการณ์เหล่านี้เกิดขึ้นตลอดตั้งแต่ต้นจนถึงปลายรัชกาลและจบลงด้วยความขัดแย้งในราชสำนัก และเจ้าพระยาจักรี ได้ตัดสินใจตั้งและสถาปนาราชสำนักใหม่และราชวงศ์ใหม่ ขึ้นควบคุมสถานการณ์ทางการเมืองในขณะนั้น ซึ่งตรงกับวันที่ 6 เมษายน 2325

3.1.2 บทบาทของคลองในสมัยก่อนรัตนโกสินทร์

แม่น้ำ ลำคลอง เป็นโครงสร้างทางธรรมชาติอันหนึ่งซึ่งปรากฏบนพื้นโลก และมีมนุษย์ได้นำเอาลักษณะธรรมชาติอันนี้มาใช้ให้เกิดประโยชน์ และมีความสัมพันธ์กันอย่างแนบแน่นกันมาโดยตลอด

สำหรับชุมชนบางกอก หรือ นครรัฐธนบุรี ในสมัยก่อนรัตนโกสินทร์ แม่น้ำลำคลอง มีความสัมพันธ์กับผู้อยู่อาศัยในชุมชนในทุกระดับของพื้นที่ ภาคเมืองและชุมชน โดยเฉพาะในด้านการตั้งถิ่นฐาน เป็นสาธารณูปโภค มีบทบาทด้านเกษตรกรรม และในด้านยุทธศาสตร์

ในระดับภาค

เมื่อกรุงศรีอยุธยาได้รับการสถาปนาขึ้นเป็นเมืองหลวงในปี พ.ศ. 1893 นั้น กรุงเทพฯ ยังเป็นเพียงบริเวณที่ลุ่มใกล้ปากแม่น้ำเจ้าพระยา (รูปที่ 1) และเป็นที่ตั้งของหมู่บ้านเล็ก ๆ ซึ่งตั้งบ้านเรือนอยู่ริมน้ำ บริเวณดังกล่าวนี้มีชื่อเรียกว่า บางกอก แม่น้ำเจ้าพระยาเป็นเส้นทางขนส่งทางน้ำที่สำคัญ คือ เป็นตัวเชื่อมระหว่างอ่าวไทยกับกรุงศรีอยุธยา ซึ่งเป็นเมืองที่ตั้งอยู่ตอนใต้สุดใกล้อ่าวไทย และทำหน้าที่เป็นเมืองท่ามีการติดต่อค้าขายแลกเปลี่ยนสินค้ากับต่างประเทศ ซึ่งเป็นกิจการที่ทำรายได้จำนวนมากให้แก่กรุงศรีอยุธยา แต่แม่น้ำเจ้าพระยามีลำน้ำที่คดเคี้ยวไปมา (รูปที่ 2) ทำให้เสียเวลาในการเดินทางขนส่ง ต่อมาพระมหากษัตริย์หลายพระองค์ได้โปรดให้ขุดคลองสัดหลายช่วง เพื่อลัดระยะทางเดินเรือจากทะเล โดยเฉพาะในระหว่างปีพุทธศักราช 2007-2089 ซึ่งตรงกับสมัยของสมเด็จพระไชยราชาธิราช ได้มีการขุดคลองสัดบางกอก¹ จากคลองบางกอกน้อย ถึงคลองบางกอกใหญ่ อันเป็นเหตุให้ลำน้ำเปลี่ยนทาง จนคลองนี้ได้ขยายตัวออกกว้างเป็นลำแม่น้ำใหญ่ ส่วนทางแม่น้ำเดิมแคบลงและตื้นเขินขึ้น จนเปลี่ยนสภาพเป็นคลองในเวลาต่อมา

นอกจากนี้ ปรากฏว่ามีคลองสัดอื่น ๆ ขุดขึ้นในสมัยอยุธยาอีก คือ คลองเกร็ดใหญ่ คลองสัดเมืองนนท์ และคลองสัดเกร็ดน้อย ต่อมาในสมัยธนบุรีไม่ปรากฏ

¹ พระราชพงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขา (สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาดำรงราชานุภาพ ทรงนิพนธ์พระอริบายประกอบ), โอเดียนส์โตร์ 2505 ภาคต้น, หน้า 487

ว่ามีการขุดคลองลัดขึ้นอีก ทั้งนี้อาจเป็นเพราะว่าคลองลัดที่มีอยู่อำนวยความสะดวกได้อย่างพอเพียงแล้ว การขุดคลองลัดมีผลที่สำคัญคือ เมื่อเวลาผ่านไป กระแสน้ำได้เปลี่ยนทางเดินมาไหลพุ่งตรงทางลัดใหม่ ซึ่งเป็นทางสายตรง ดังนั้นในที่สุดคลองลัดได้กลายเป็นแม่น้ำไปเกือบทุกคลอง (ยกเว้นคลองลัดที่บางกรวย) ส่วนแม่น้ำเก่าที่แคบเขินและกลายเป็นคลองไปคือ คลองบางระมาด ตลิ่งชัน คลองบางกอกน้อย คลองบางหลวง เขียงราก และคลองบางกรวย ในปัจจุบัน¹

ชุมชนเมืองบางกอกจึงเริ่มเปลี่ยนบทบาทเป็นเมืองด่านสำคัญตั้งแต่ขุดคลองลัดเล็กริ้ว กล่าวคือในรัชสมัยของสมเด็จพระมหาจักรพรรดิซึ่งเป็นรัชกาลต่อมา ได้ปรากฏชื่อเมืองเป็นทางการครั้งแรกว่า เมืองธนบุรีศรีมหาสมุทร เป็นจุดบังคับให้เรือและสำเภาทุกลำหยุดจอดทอดลมนอเพื่อแจ้งรายละเอียดเกี่ยวกับการเดินทาง สินค้าที่บรรทุกและผู้โดยสาร รวมทั้งเก็บภาษีอากรขาขึ้นและส่งออกเป็นเวลากว่า 300 ปี ตลอดสมัยกรุงศรีอยุธยา

นอกจากนั้นในสมัยอยุธยา ยังมีการขุดคลองเชื่อมแม่น้ำซึ่งอำนวยความสะดวกในการคมนาคม คลองเชื่อมแม่น้ำเก่าที่ปรากฏหลักฐานก่อนสมัยรัตนโกสินทร์มี 3 คลองคือ คลองสำโรง คลองทับนาง และคลองพระพุทธเจ้าหลวง (คลองมหาไชยชลมารค) ทั้ง 3 คลองคือ คลองที่เชื่อมแม่น้ำเจ้าพระยากับแม่น้ำท่าจีน หรือแม่น้ำแม่กลอง หรือแม่น้ำบางปะกงด้วยกัน

ในระบอบกษัตริย์ แม่น้ำลำคลอง มีบทบาทสำคัญคือ เป็นเส้นทางคมนาคมติดต่อค้าขายกับต่างประเทศ และทางด้านยุทธศาสตร์ คือ รัฐบาลสามารถไปดูแลหัวเมืองหรือเมืองหน้าด่านได้โดยสะดวก

ในระบอบเมืองและชุมชน

โดยทั่วไปคนไทยชอบตั้งถิ่นฐานห่างจากชายฝั่งทะเลเข้าไปเล็กน้อย ไม่ไกลจากทะเลมากนัก เพื่อดำรงชีวิตอย่างง่าย ๆ อยู่กับแม่น้ำลำธาร หรืออยู่ใน

¹ เฟื่องอ้าง, หน้า 535

ที่ซึ่งน้ำท่วมถึงแล้ว บริเวณที่ราบลุ่มภาคกลาง มีสภาพทางภูมิศาสตร์เป็นที่ราบลุ่ม มีระดับสูงกว่าระดับน้ำทะเลปานกลางประมาณสองเมตร ส่วนหนึ่งเป็นพื้นดินที่งอกออกไปในทะเล อีกส่วนหนึ่งเป็นพื้นดินแต่เดิมไปด้วยลำคลอง เหมือนกับเป็นใยแมงมุมที่คลุมบริเวณทั้งหมดอยู่ มีแม่น้ำใหญ่ ๆ ไหลผ่านถึงสี่สายด้วยกัน โดยมีแม่น้ำเจ้าพระยาเป็นแม่น้ำที่สำคัญที่สุด ทุก ๆ ปี ในฤดูมรสุม นับตั้งแต่ปลายเดือนพฤษภาคม จนถึงเดือนพฤศจิกายน น้ำก็จะท่วมทั่วไปหมด เพราะฝนที่ตกในภาคเหนือจะค่อย ๆ รวมตัวกันไหลลงมายังภาคกลาง เมื่อน้ำเหนือป่าไหลมาถึงที่ราบภาคกลาง ก็เป็นเวลาที่น่าทะเลขึ้นสูงที่สุดพอดี ผลก็คือ ภาคกลางจะถูกน้ำท่วม จนกลายเป็นทะเลสาบน้ำจืดตื้น ๆ ไปโดยปริยายทั่วทั้งบริเวณ ประชาชนมีชีวิตอยู่ในสภาพแวดล้อมที่เป็นน้ำเช่นนี้เป็นเวลาหลายเดือน อย่างไรก็ตาม ในฤดูแล้งก็ยังคงเหลืออยู่ในแม่น้ำลำคลอง ดังนั้นสภาพแวดล้อมที่เป็นน้ำจึงมิได้หมดหายไป

การตั้งถิ่นฐานในที่ราบลุ่มแม่น้ำภาคกลางมีหลายรูปแบบ บางก็ตั้งอยู่บนที่ดอน เป็นแห่ง ๆ ไปเรียกว่า บ้านดอน หรือ บ้านโนน บางก็ตั้งอยู่ในน้ำหรือตมริมแม่น้ำลำคลอง แต่ประเภทที่อยู่กับน้ำนี้มีอยู่เป็นส่วนใหญ่ และเรียกว่า "บาง" ซึ่งหมายถึงชุมชนที่อยู่กับน้ำนั่นเอง ชุมชนหลายแห่งที่ตั้งอยู่ในน้ำเลยที่เดียวจะประกอบไปด้วยเรือนไม้ยกพื้นสูง ซึ่งผู้ทำการศึกษามองเรียกชุมชนประเภทนี้ว่า "ชุมชนสะเทินน้ำสะเทินบก" เมืองที่แสดงลักษณะความเป็นอยู่แบบสะเทินน้ำสะเทินบกที่เห็นได้ชัด และงดงามที่สุดคือกรุงศรีอยุธยา และกรุงศรีอยุธยากลายเป็นหลักเกณฑ์ในการถือปฏิบัติในการสร้างเมืองอื่น ๆ ภายหลังในเมืองไทย รวมถึงกรุงรัตนโกสินทร์ในเวลาต่อมา

เมืองบางกอกทางฝั่งขวาได้สร้างขึ้นในราวปี 2100 โดยมีชื่อว่ารณบุรีศรีมหาสมุทร และเมื่อกรุงธนบุรีกลายเป็นเมืองหลวงของไทย ลักษณะชุมชนที่กรุงธนบุรีคงคล้ายกับที่กรุงศรีอยุธยา คือมีผู้คนอาศัยอยู่อย่างกระจัดกระจายอยู่นอกกำแพงเมืองมากพอ ๆ กับภายในกำแพงเมือง และส่วนใหญ่ตั้งถิ่นฐานอยู่ตามลำแม่น้ำเจ้าพระยาลำคลองบางหลวง คลองบางกอกน้อย การเลือกโค้งแม่น้ำ และลำคลองต่าง ๆ เป็นที่ตั้งถิ่นฐาน เป็นการลอกเลียนประสบการณ์การสร้างเมืองจากกรุงศรีอยุธยา ซึ่งเท่ากับว่าคนไทยได้สูตรการสร้างเมืองที่เหมาะสมกับภูมิประเทศและสิ่งแวดล้อมของตนอย่างที่สุดแล้ว

การเลือกบริเวณตั้งถิ่นฐานในและริมแม่น้ำลำคลอง
ชุมชนได้ใช้ประโยชน์ให้แม่น้ำลำคลอง เป็นสาธารณูปโภคที่สำคัญในการอาบ ซักล้าง
เป็นน้ำดื่ม และเป็นเส้นทางสัญจรไปมา

นอกจากนี้แม่น้ำลำคลองยังเป็นแหล่งประกอบอาชีพ
ของชาวบ้านคือ การจับปลา ปู กุ้ง หอย ทำนา ทำสวนผลไม้มานานาชนิด เนื่องจากใน
สมัยก่อนรัตนโกสินทร์ แม้จะมีชาวต่างประเทศเข้ามาติดต่อค้าขายกับกรุงเทพฯ มาก
มาย แต่การค้าต่างประเทศจะผูกขาดโดยพระมหากษัตริย์ อาชีพของราษฎรคือ ด้าน
เกษตรกรรมเท่านั้น

น้ำยังมีบทบาทด้านยุทธศาสตร์ ใช้ในการป้องกันข้าศึก
มาตั้งแต่สมัยอยุธยา ผู้สังเกตการณ์ชาวยุโรปที่กรุงเทพฯ ในสมัยนั้นคนหนึ่ง ได้บันทึกไว้
ว่า กรุงเทพฯ

"เป็นเมืองที่ยากต่อการโจมตี เป็นเมืองที่แข็งแรง พอที่จะทนอยู่ใน
วงล้อมของข้าศึกได้เป็นเวลาหลายเดือน หลังจากหกเดือนน้ำก็จะไหลบ่า
ท่วมจนไม่มีกองทัพใดสามารถตั้งทัพทนอยู่ได้ ต้องล่าถอยไป"¹

เมื่อกรุงธนบุรีสถาปนาขึ้นเป็นเมืองหลวง ในปี พ.ศ.
2311 และได้ขุดคลองรอบเมือง เพื่อใช้ป้องกันการรุกรานข้าศึกศัตรู นับเป็นองค์ประกอบ
สำคัญของการวางผังเมืองในสมัยโบราณ คลองคูเมืองลำดับแรกของบริเวณกรุงเทพฯ คือ
คลองคูเมืองฝั่งธนบุรี ตั้งแต่คลองบางกอกน้อย มาออกคลองบางกอกใหญ่ เรียกชื่อเป็น
3 ตอนคือ คลองวัดท้ายตลาด คลองบ้านหม้อ และคลองบ้านขมิ้น² และในส่วนที่เป็นฝั่ง

¹ หนังสือ Histoire ciril le it naturelle du rayaueme de siam

² เล่ม โดย ตูรแปง (Turpin) ปารีส ค.ศ. 1771 เล่มที่ 1 หน้า 245-308

² นายพลเอก เจ้าพระยาวางษาอุปฮาด, "คลองต่าง ๆ ทั้งเก่าและใหม่ใน
กรุงแลหัวเมืองประเทศสยาม", ประวัติกระทรวงเกษตรราธิการ (พระนคร โรงพิมพ์
โสภณพิพรรฒธนาการ, 2482) หน้า 130-131

พระนครในปัจจุบัน ก็ได้โปรดให้ขุดคลองขึ้นอีกคลองหนึ่ง เพื่อเป็นคูหลังเมือง คือ คลองตลาด ไปออกคลองโรงไหม (คลองหลอดในปัจจุบัน) นับว่าเป็นการแสดงให้เห็นการวางแผนยุทธ-
 คำสตร์อย่างเตรียมพร้อมของสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราช ซึ่งน่าจะได้รับอิทธิพลมาจาก
 สมัยอยุธยา

โดยสรุปแล้วจะเห็นได้ว่าในช่วงสมัยก่อนรัตนโกสินทร์
 แม่น้ำลำคลอง มีบทบาทสำคัญต่อวิถีชีวิตคนไทย ทั้งในด้านการตั้งถิ่นฐาน การคมนาคมขนส่ง
 ค้าขาย อุปโภคบริโภค ด้านการเพาะปลูก และด้านยุทธศาสตร์

3.2 สมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นก่อนทำสัญญาบาวริง (2325-2398)

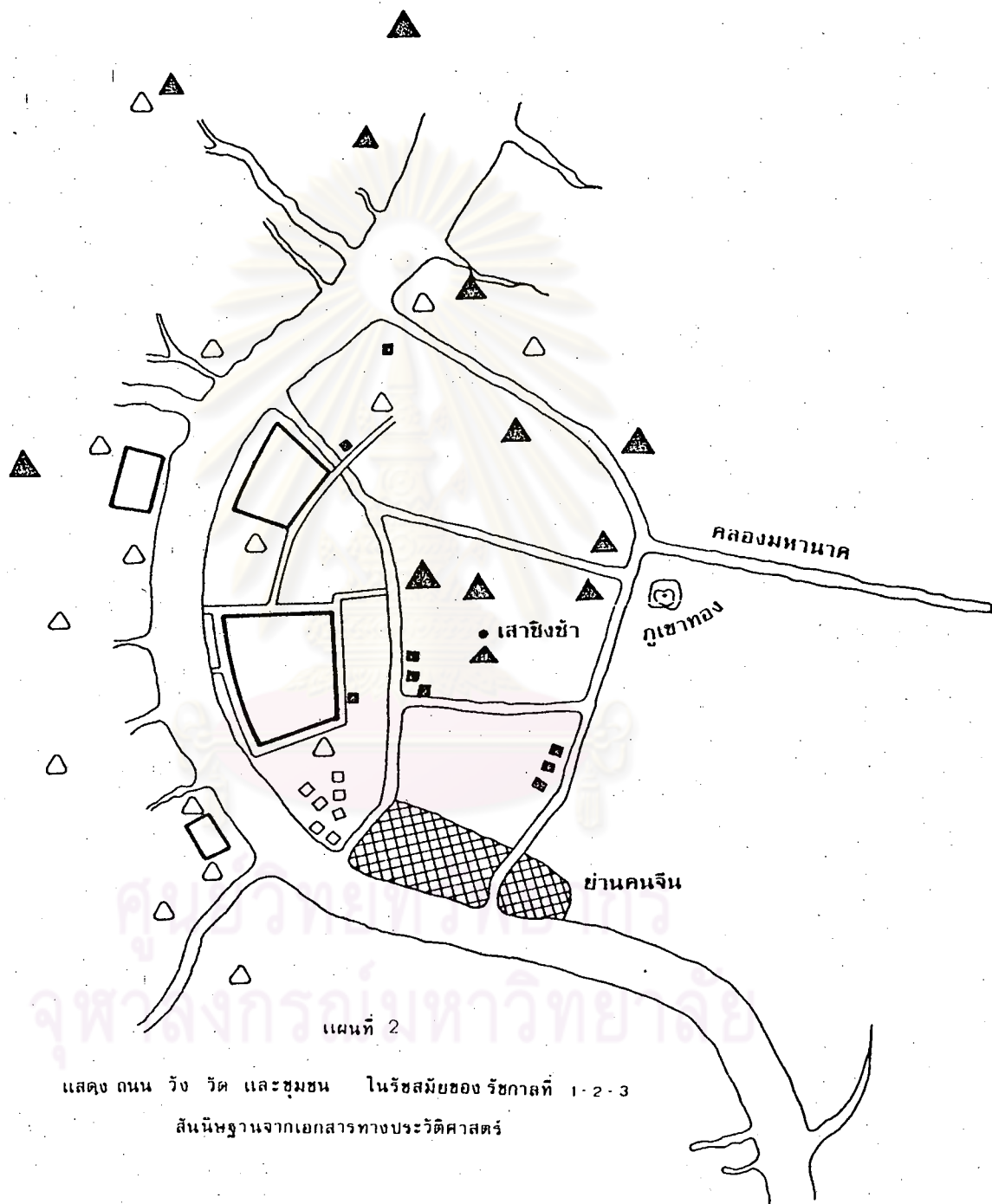
3.2.1 ลักษณะทางด้านกายภาพ สังคม เศรษฐกิจของกรุงเทพมหานคร

สมัยกรุงรัตนโกสินทร์ตอนต้น หมายถึงช่วงเวลาตั้งแต่
 รัชการที่ 1 พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก จนถึงรัชกาลที่ 4 พระบาทสมเด็จพระ
 จอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (2325-2398)

เป็นระยะที่ปฐมกษัตริย์แห่งราชวงศ์จักรี พระบาทสมเด็จพระ
 พระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก โปรดให้ขุดฝัธรนบุรี มาทางด้านฝั่งตรงข้ามด้วยเหตุผลคือ

1. ในทางยุทธศาสตร์ ลักษณะพื้นที่คล้ายแหลมใหญ่
 โอบด้วยแม่น้ำทั้งสามทิศ และมีทะเลตมทางทิศตะวันออก เหมาะสำหรับเป็นชัยภูมิที่ป้องกันข้าศึก
 ได้อย่างดีเลิศทั้งทางน้ำและทางบก
2. ในทางภูมิศาสตร์ ฝัธรนบุรีเป็นฝั่งโค้งด้านนอก
 ของแม่น้ำที่ไหลแยกจากทางเหนือ จึงทำให้ตลิ่งทรุดพังเร็วกว่าฝั่งตรงข้าม
3. ในการพัฒนาเมือง การใช้ที่ดินฝัธรนบุรีหนาแน่น
 โดยเฉพาะในเขตพระราชวังเดิมของสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีนั้น เกือบจะขยายตัวไม่ได้เลย
 เพราะถูกขนาบด้วยวัดแจ้งและวัดท้ายตลาด (วัดอรุณราชวรารามและวัดโมลีโลกยารามใน
 ปัจจุบันตามลำดับ) พื้นที่ส่วนใหญ่ทางตะวันตกเป็นส่วนผลไม้อซึ่งพัฒนายากกว่าพื้นที่ท้องนาทาง
 ฝั่งตะวันออก

แผนที่ 2
แสดง ถนน วัง วัด และชุมชน ในรัชสมัยของ รัชกาลที่ 1-2-3
สันนิษฐานจากเอกสารทางประวัติศาสตร์

เมื่อจะทรงเริ่มสร้างพระราชวังใต้โปรดให้ขุดดินถม
ซึ่งส่วนใหญ่เป็นชาวจีนย้ายไปอยู่ ณ ที่ล้นระหว่างคลองวัดสามปลื้มกับคลองวัดสามเพ็ง
(วัดจักรวรรดิราชาวาส์ ถึงวัดปฐมคงคาในปัจจุบัน) ซึ่งอยู่ริมแม่น้ำทางด้านใต้ของพื้นที่
กรุงรัตนโกสินทร์ และให้ชาวญวนไปอยู่ ณ ตำแหน่งบ้านหม้อและพาหุรัตนอกกำแพงเมืองเดิม

การก่อสร้างพระนครใต้เริ่มอย่างจริงจังในปีพุทธศักราช
2326 โดยริ่อกำแพงเมืองฝั่งธนบุรี พร้อมวังสรมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรี ให้เหลือแต่พระราชวัง
ชั้นใน ริ่อกำแพงเมืองฝั่งตะวันออกตามแนวคลองคูเมืองเดิม รวมทั้งป้อมต่าง ๆ ลงสิ้น
มีการย้ายสถานที่ราชการจากฝั่งธนบุรีมายังพระนครใหม่ รวมทั้งขุดคลองรอบกรุงชั้นใหม่
เชื่อมระหว่างคลองบางลำภูและคลองโองอ่าง เพื่อขยายอาณาเขตเมืองออกไปตามแนว
คลองรอบกรุงกับคลองคูเมืองเดิม ส่วนนอกเขตกำแพงเมืองบริเวณวัดสะแก (วัดสระเกศ
ในปัจจุบัน) ขุดคลองมหานาคทอดออกไป เป็นเส้นทางติดต่อกับชั้นนอกด้านตะวันออกของพระนคร
ซึ่งในฤดูน้ำหลาก ไต้กลายเป็นแหล่งเล่นเพลงเรือ และสีกวาของราษฎรในเวลาต่อมา

กรุงรัตนโกสินทร์ยุคแรกมีพื้นที่ภายในกำแพงเมือง
2,589 ไร่ เป็นพื้นที่ในเขตชั้นใน 1,125 ไร่ และเขตชั้นนอก 1,464 ไร่ ความยาวของ
กำแพงโดยรอบพระนครประมาณ 7.2 กิโลเมตร ตามแนวกำแพงเมือง มีป้อม 14 ป้อม
ประตูเมืองขนาดใหญ่ 16 ประตู และประตูขนาดเล็ก 47 ประตู ละสังเกตุได้ว่าประตูเมือง
ต่าง ๆ ริมคลองรอบกรุงนั้น ก็คือจุดผ่านของเส้นรัศมีซึ่งเป็นแกนนำการขยายตัวของเมือง

สภาพการใช้ที่ดินสำคัญ ๆ เริ่มจากเขตชั้นในออกไปได้แก่
พระบรมมหาราชวังและวัดพระศรีรัตนศาสดาราม บนพื้นที่ 132 ไร่ ซึ่งล้อมรอบด้วยกำแพงวัง
พระราชวังบวรสถานมงคลซึ่งล้อมรอบด้วยกำแพงอีกเช่นกัน ระหว่างวังทั้งสองคือ วัดมหาธาตุ
ซึ่งทรงปฏิสังขรณ์ใหม่¹ บริเวณหน้าวัดมหาธาตุฯ เป็นที่ตั้งฉางข้าวเปลือก ส่วนหลังวัดเป็น
ท้องทุ่งรกรังน้ำขัง ในฤดูแล้งใช้เป็นที่เผาพระศัพพะบรมวงศานุวงศ์ จึงเรียกกันว่า ทุ่งพระเมรุ

¹ เดิมคือวัดสลักที่ทรงปฏิสังขรณ์แล้ว พระราชทานนามว่า วัดนิพพานาราม ต่อมา
ได้โปรดให้เปลี่ยนเป็นวัดศรีสรรเพชญ์ แล้วเปลี่ยนอีกเป็นวัดมหาธาตุ ส่วนชื่อปัจจุบันคือ วัด
มหาธาตุยุวราชรังสฤษฎิ์สรีน พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงเปลี่ยนให้ภายหลัง
การปฏิสังขรณ์ในปีพุทธศักราช 2437

หรือท้องสนามหลวงในปัจจุบัน ด้านตะวันออกและตะวันออกเฉียงใต้ของทุ่งพระเมรุ คือที่ตั้งของศาลหลวง วังเจ้านาย โรงม้าหลวง ตึกดิน (คลังดินดำ) ลงไปตามลำดับ จนถึงด้านหลังของพระบรมมหาราชวัง และวัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม ซึ่งก็ทรงปฏิสังขรณ์ใหม่ด้วยนั้น เป็นที่ตั้งของกรมพระนครบาล คู และหอกลอง สำหรับทางด้านหน้าของวัดพระเชตุพนฯ ก็มีวังท่าเตียน ส่วนพื้นที่ระหว่างกำแพงวังด้านใต้กับวัดพระเชตุพนฯ นั้น เป็นบ้านเรือนของเสนาบดีชั้นผู้ใหญ่

สำหรับการใช้ที่ดินในเขตชั้นนอก ระหว่างคลองคูเมืองเดิมกับคลองรอบกรุง เป็นที่ดินค่อนข้างเปลี่ยนรูปร่าง ถูกแบ่งด้วยคลองหลอดล่องคลอง จนปรากฏเป็นที่ดิน 3 ผืน ขนาดใหญ่เกือบเท่า ๆ กันนั้น มีข้าราชการบริพาร และข้าราชการชั้นผู้น้อยตลอดจนราษฎรพากันสับจองเพื่อตั้งบ้านเรือน เมื่อเวลาผ่านไป ความหนาแน่นก็ยิ่งทวีขึ้นเป็นลำดับ เพราะมีการอพยพเข้ามาประกอบอาชีพในเมืองหลวงทั้งชาวไทยและชาวต่างประเทศในสมัยรัชกาลที่ 2 และ 3

ชุมชนต่าง ๆ ในระยะแรก สามารถแยกออกได้ตามเชื้อชาติ เพราะเป็นชาวต่างด้าวเสียส่วนใหญ่ ภายในเขตกำแพงเมือง ได้แก่ พวกเขมรริมคลองรอบกรุง เยื้องปากคลองหลอด พวกมอญแถวสะพานมอญ และพวกมลายูแถบหน้าวัดชนะสงคราม และริมคลองมหานาค ภายในกำแพงเมือง ได้แก่ พวกญวน แถบบางโพและยานนาวา พวกจีนซึ่งถูกย้ายไปอยู่แถบริมแม่น้ำตั้งแต่ใต้กำแพงเมืองลงไปถึงบริเวณเขียงกงในปัจจุบัน

ความเปลี่ยนแปลงทางกายภาพในเวลา 40 กว่าปีต่อมา ในรัชสมัยของพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยมีเพียงเล็กน้อย กล่าวคือในด้านการใช้ที่ดินนั้น มีการขยายขอบเขตพระบรมมหาราชวังออกไปทางทิศใต้อีก 20 ไร่ครึ่ง จนเกือบชิดกับเขตวัดพระเชตุพนฯ ในปีพุทธศักราช 2361 เป็นการเปลี่ยนการใช้ที่ดิน ซึ่งเดิมเป็นที่ตั้งบ้านเรือนเสนาบดีเก่าในสมัยรัชกาลที่ 1 และกรุงรัตนโกสินทร์บนฝั่งตะวันออก เมื่อมีอายุครบ 70 ปี ตอนสิ้นรัชกาลที่ 3 ก็ได้มีการเปลี่ยนแปลงโครงสร้างของเมืองนอกเหนือจากที่กล่าวมา

การคมนาคมภายในเมือง ใช้เส้นทางสัญจรทางน้ำเป็นหลัก ถนนหนทางสมัยนี้ยังเป็นทางดิน ทางเดินเท้าที่ปรากฏรูปเป็นอิฐและหินมีแต่ในพระราชวัง

ทางเดินบกมักจะใช้ทางเดินเท้า ข้าง ม้า และยานพาหนะที่ใช้สัตว์ลากบนถนนดินที่ทาบอัดแน่น
พอถึงหน้าฝนก็เป็นโคลนตม ถนนชุดแรกของกรุงรัตนโกสินทร์ ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระ
พุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมียู่ 9 สายคือ

ถนนหน้าจักรวรรดิวังหลวง (ถนนสนามไชยในปัจจุบัน)

ถนนหน้าจักรวรรดิวังหน้า (ถนนราชดำเนินในปัจจุบัน)

ต่อจากถนนสนามไชยตรงป้อมเผด็จดัสกร ถึงหัวเลี้ยวข้ามคูเมืองเดิม

ถนนเล่าฮงฮัก (ถนนบำรุงเมืองตอนในกำแพงเมือง

ในปัจจุบัน) ตั้งแต่ถนนหน้าจักรวรรดิวังหลวงถึงประตูผี

ถนนท่าช้างวังหลวง (ถนนหน้าพระลานในปัจจุบัน)

ตั้งแต่ริมแม่น้ำเจ้าพระยาถึงถนนหน้าจักรวรรดิวังหลวง

ถนนพระจันทร์ ตั้งแต่ถนนหน้าพระธาตุ ถึงถนนมหาธาตุ

ในปัจจุบัน

ถนนหน้าวัดมหาธาตุ ตั้งแต่ถนนท่าช้างวังหลวง

ถึงถนนพระจันทร์

ถนนหน้าโรงไหม ตั้งแต่ริมคลองคูเมืองเดิมด้านเหนือ

(คลองโรงไหม) ถึงถนนหน้าจักรวรรดิวังหน้า

ถนนท่าขุนนาง ตั้งแต่ถนนมหาธาตุในปัจจุบัน ถึงแม่น้ำ

เจ้าพระยา

ถนนลำเพ็ญ ตั้งแต่ถนนจักรเพชรในปัจจุบัน ถึงถนนโยธา

ตลาดน้อยในปัจจุบัน

ในช่วงรัตนโกสินทร์ตอนต้นนี้ แม่น้ำคูคลองเป็นเส้นทาง

คมนาคมที่สำคัญ ในสมัยรัชกาลที่ 2 มีการขุดคลองเพียงคลองเดียว คือ คลองลัดหลังเมืองนคร

เขื่อนขันธ์ เป็นคลองที่ขุดขึ้นเพื่อความสะดวกในการคมนาคมสำหรับบริเวณที่เป็นเมืองหน้าด่าน

ของกรุงเทพฯ ทำให้มีประโยชน์ต่อด้านยุทธศาสตร์ในการป้องกันเมืองหลวง และเป็นเส้นทาง

กระชับการปกครองเข้าสู่เมืองหลวงด้วย คลองนี้เป็นคลองแรกที่ใช้วิธีจ้างแรงงานชาวสิ้นชุด

แทนการเกณฑ์แรงงานไพร่ตามแบบเดิม

ในสมัยรัชกาลที่ 3 มีการขุดลอกซ่อมคลอง 3 คลองคือ คลองสุนัขหอน คลองบางขุนเทียน และคลองพระโขนง กับทั้งมีการขุดคลองใหม่ขึ้น 2 คลอง คือ คลองแสนแสบหรือคลองบางขนาก เพื่อความสะดวกในการขนส่งอาวุธและเสบียงอาหาร ไปยังเมืองญวนและเขมร ขณะที่มีการรบติดพันอยู่ ตลอดจนเป็นเส้นทางที่เรือประโชชน์ต่อ กรุงเทพฯ ในด้านการปกครองหัวเมือง อีกคลองหนึ่งคือ คลองออกเหนือเมืองนครเขื่อนขันธ์ ซึ่งเป็นคลองสุดท้ายในสมัยรัชกาลที่ 3 คือเพื่อประโยชน์ต่อการปกครอง การป้องกันบ้านเมือง และการคมนาคมขนส่ง

คลองสุดท้ายที่ขุดก่อนการทำสัญญาบาวริง ใน พ.ศ. 2398 คือ คลองผดุงกรุงเกษม ซึ่งรัชกาลที่ 4 โปรดให้ขุดขึ้นเพื่อเป็นคลองคูเมือง ซึ่งเท่ากับเป็นการขยายพระนครออกไปอีกชั้นหนึ่ง

กรุงเทพฯ ในสมัยนี้ ยังไม่มีบทบาทที่สำคัญต่อสภาพชีวิต และความเป็นอยู่ของประชากรมากนัก นอกจากเป็นที่ตั้งของอำนาจทางการเมือง โดยมีพระมหากษัตริย์เป็นธรรมราชา มีอำนาจสูงสุดเป็นผู้ปกครอง

สภาพเศรษฐกิจในระบายนั้น ยังเป็นระบบเศรษฐกิจแบบเลี้ยงตัวเอง (Self Sufficient Economy) การเกษตรกรรมอาศัยธรรมชาติ พึ่งพาหน้าฝนและฤดูกาล การค้าขายเป็นแบบง่าย ๆ ไข้แลกเปลี่ยนกันระหว่างสิ่งของด้วยกัน (Barter System) ไม่จำเป็นต้องใช้เงินตรา รายได้ของอาณาจักรขึ้นอยู่กับภาษีที่ดิน คือ ผลผลิต แต่ในสมัยรัชกาลที่ 3 ชาวต่างประเทศเข้ามามีบทบาทในการค้า เช่น จีน โปรตุเกส อังกฤษ อเมริกา ทรงเปลี่ยนแปลงการเก็บภาษีอากรด้วยวิธีการประมูล และผูกขาดสินค้าถึง 36 รายการ (Tax Farming) บริเวณ

บริเวณแหล่งการค้าที่สำคัญของกรุงเทพฯ ในขณะนั้น คือ ตลาดน้ำในแม่น้ำเจ้าพระยา และลำคลองต่าง ๆ ซึ่งมีพ่อค้าแม่ค้านำสินค้าเข้ามาขาย นอกจากนี้ยังมีที่ตลาดท้ายวังและที่ตลาดสำเพ็ง ซึ่งเป็นทางเดินทำด้วยอิฐ มีร้านอยู่สองข้างทาง พ่อค้าเป็นชาวจีนเป็นส่วนใหญ่ ขายพวก ผ้าแพรสีน ผ้าแขก และผ้าชาวอังกฤษ

3.2.2 บทบาทคลองในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นก่อนทำสัญญาบาวรุ่ง
(2325-2398)

สมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น เป็นช่วงเวลาของการสร้างเมือง โดยเลียนแบบความเจริญรุ่งเรืองในสมัยอยุธยา ดังนั้น ภูมิวัตถุต่าง ๆ ที่สร้างขึ้นจึงไม่ได้ต่างจากสมัยอยุธยา นอกจากนั้น วิถีชีวิตความเป็นอยู่ การตั้งถิ่นฐานของคนกรุงเทพฯ การคมนาคมขนส่ง ยังไม่แตกต่างจากสมัยอยุธยา คือ ผูกพันกับน้ำด้วยกันทั้งสิ้น

ในระดั้บภาค ...

คลองที่มีอยู่ตามธรรมชาติ และคลองที่ได้รับการขุดข้อม หรือ คลองขุดใหม่เป็นคลองที่ อื้อประโยชน์ โดยเป็นเส้นทางคมนาคมค้าขาย ระหว่างกรุงเทพฯ กับเมืองหน้าด่าน นอกจากนี้ยังมีประโยชน์ต่อด้านยุทธศาสตร์ในการป้องกันเมืองหลวง และเป็นเส้นทางกระชับการปกครองเข้าสู่เมืองหลวงด้วย คลองดังกล่าวคือ คลองสัดหลังเมือง นครเขื่อนขันธ์ คลองออกเหนือเมืองนครเขื่อนขันธ์ โยงการปกครองจากกรุงเทพฯ ไปยัง สุ่มทรปราการ คลองสุนัขหอน โยงการปกครองจากกรุงเทพฯ ไปยังสุ่มทรลำครและสุ่มทรสังคราม คลองแสนแสบ ซึ่งได้ใช้เป็นเส้นทางอำนวยความสะดวกในการเดินทางขนส่ง เล่ียงและกำลัง จากเมืองหลวงไปยังเขมร ญวน ในการทำสงครามอันมีสยามยุทธซึ่งกินเวลาถึง 14 ปี และ คลองนี้ช่วยในด้านการปกครองหัวเมืองคือ เมืองปราจีนบุรี ฉะเชิงเทรา และยังเป็นเส้นทาง เตินเรือค้าขายที่สำคัญ ระหว่างแม่น้ำเจ้าพระยาและแม่น้ำบางปะกงอีกด้วย

ในระดั้บเมืองและชุมชน ...

ด้านการตั้งถิ่นฐาน หลังการย้ายเมืองหลวงจากกรุงธนบุรี มาอยู่ทางฝั่งตะวันออกของแม่น้ำเจ้าพระยา การเลือกทำเลตั้งถิ่นฐานล้วนแล้วแต่อยู่ริมและ ในแม่น้ำลำคลองที่มีอยู่เดิมตั้งแต่สมัยกรุงธนบุรีและคลองขุดใหม่ทั้งสิ้น พระบรมมหาราชวัง วัดวาอาราม วังเจ้านาย สภานที่ราชการ บ้านเรือน ชุนนาง ราษฎร จะมีที่ตั้งและขยายตัว ไปตามแม่น้ำลำคลองทั้งสิ้น ทั้งนี้โดยมีแม่น้ำเจ้าพระยา เป็นแม่น้ำหลัก และมีคลองแผ่กระจาย สึกเข้าไปในล่องฝั่งแม่น้ำ เช่น คลองคูเมือง คลองรอบกรุง คลองหลอด คลองบางหลวง เป็นต้น

ลักษณะบ้านเรือนที่อยู่อาศัยบริเวณริมน้ำจะเป็นเรือนใต้ถุนสูงที่อยู่อาศัยในน้ำจะเป็นเรือและเรือนแพ ซึ่งมีอยู่เป็นจำนวนมาก เรือและเรือนแพเหล่านี้จะมีโซ่ลำนหรือมีเชือกผูกติดกับเสาซึ่งปักลงไปในน้ำ และจอดแน่นอยู่ตามริมฝั่ง จนแทบจะไม่มีที่เว้นว่างเหลืออยู่เลย ทักษะฝีมือของเมืองหลวงจากแม่น้ำในสมัยนั้นเต็มไปด้วย

"เรือนแพหาซื้ออย่างประณีต งดงามลอยเป็นแถวซ้อนกันสองถึงสามแถว"

"เมืองทั้งเมืองมีเรือนแพ และร้านค้าบนแพ มากถึง 70,000 หลัง ทำให้มีประชากรอาศัยในน้ำถึง 350,000 คน"¹

แม่น้ำลำคลอง ยังเป็นสาธารณูปโภคที่สำคัญ ในการชักล้างอาบ กิน ของประชาชน เส้นทางน้ำไม่ว่าจะเป็น แม่น้ำ ลำคลอง มีบทบาทสำคัญที่สุดในการคมนาคมขนส่งและการค้า ดังปรากฏในหนังสือเล่าเรื่องกรุงสยามของ มงเซญูร์ ปาลเลกัวซ์ ว่า²

"ราชอาณาจักรสยามน่าจะเป็นประเทศแห่งการค้าโดยธรรมชาติ... ลำคลองแม่น้ำเป็นเส้นทางสัญจรของเรือเป็นอันมากสืบสิ้น ซึ่งนำสินค้ามาถ่ายลงในร้านค้าหรือคลังสินค้าในพระนครภายในประเทศ การค้ามักจะดำเนินไปด้วยการแลกเปลี่ยนสินค้ากันเป็นส่วนใหญ่ โดยเฉพาะพวกคนอื่น"

จากความสำคัญของเส้นทางคมนาคมทางน้ำ ไม่ว่า แม่น้ำลำคลองดังกล่าวมาแล้ว ทำให้ตลาดที่สำคัญทั้งตลาดสด ตลาดแหล่งผลิตสินค้า หรือตลาดสินค้าจากต่างแดน เกิดขึ้นตามริมฝั่งแม่น้ำลำคลองในบริเวณซึ่งมีการตั้งถิ่นฐานของประชากรหนาแน่น

ตลาดสดเป็นแหล่งซื้อขายสินค้าทั้งของสดและของแห้งต่าง ๆ ได้ปรากฏทั่วไปในชุมชนของกรุงเทพฯ ทั้งในรูปของตลาดน้ำและตลาดบก

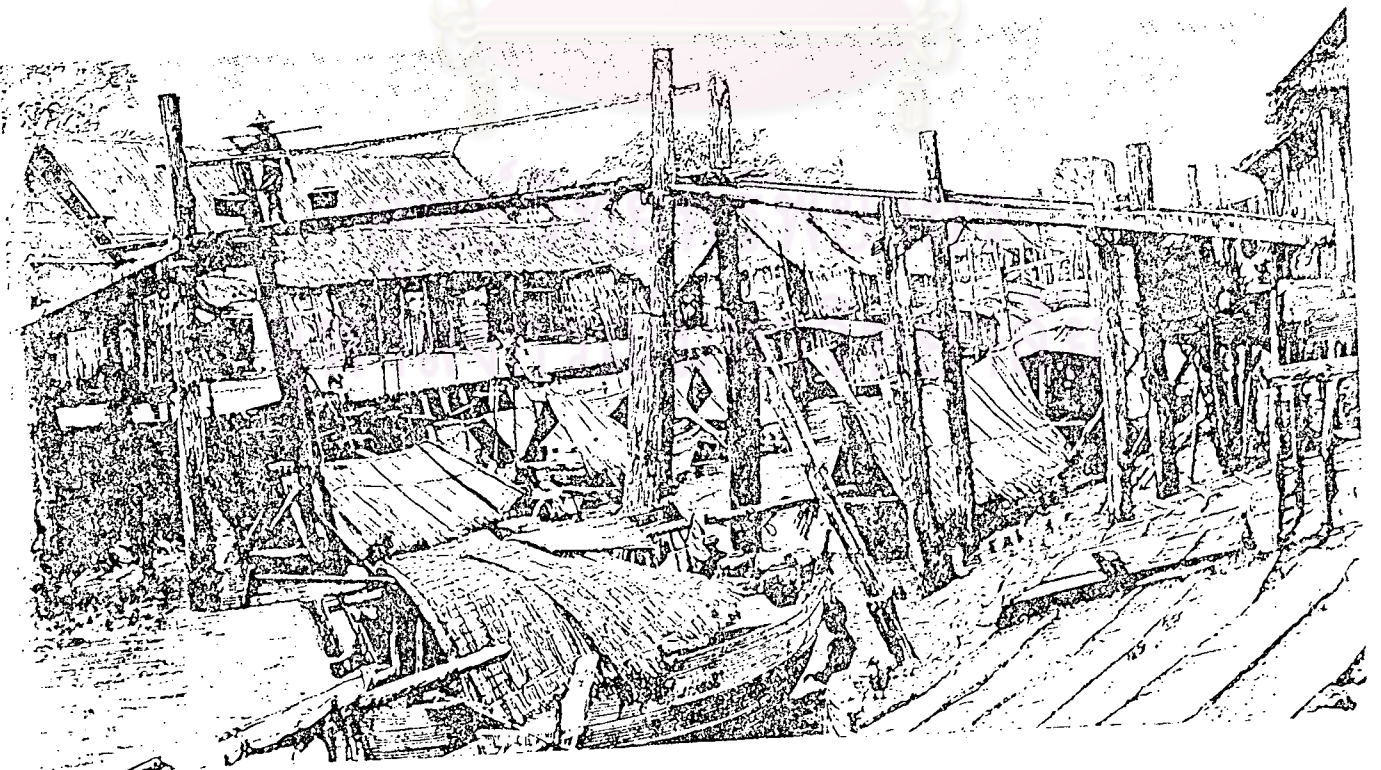
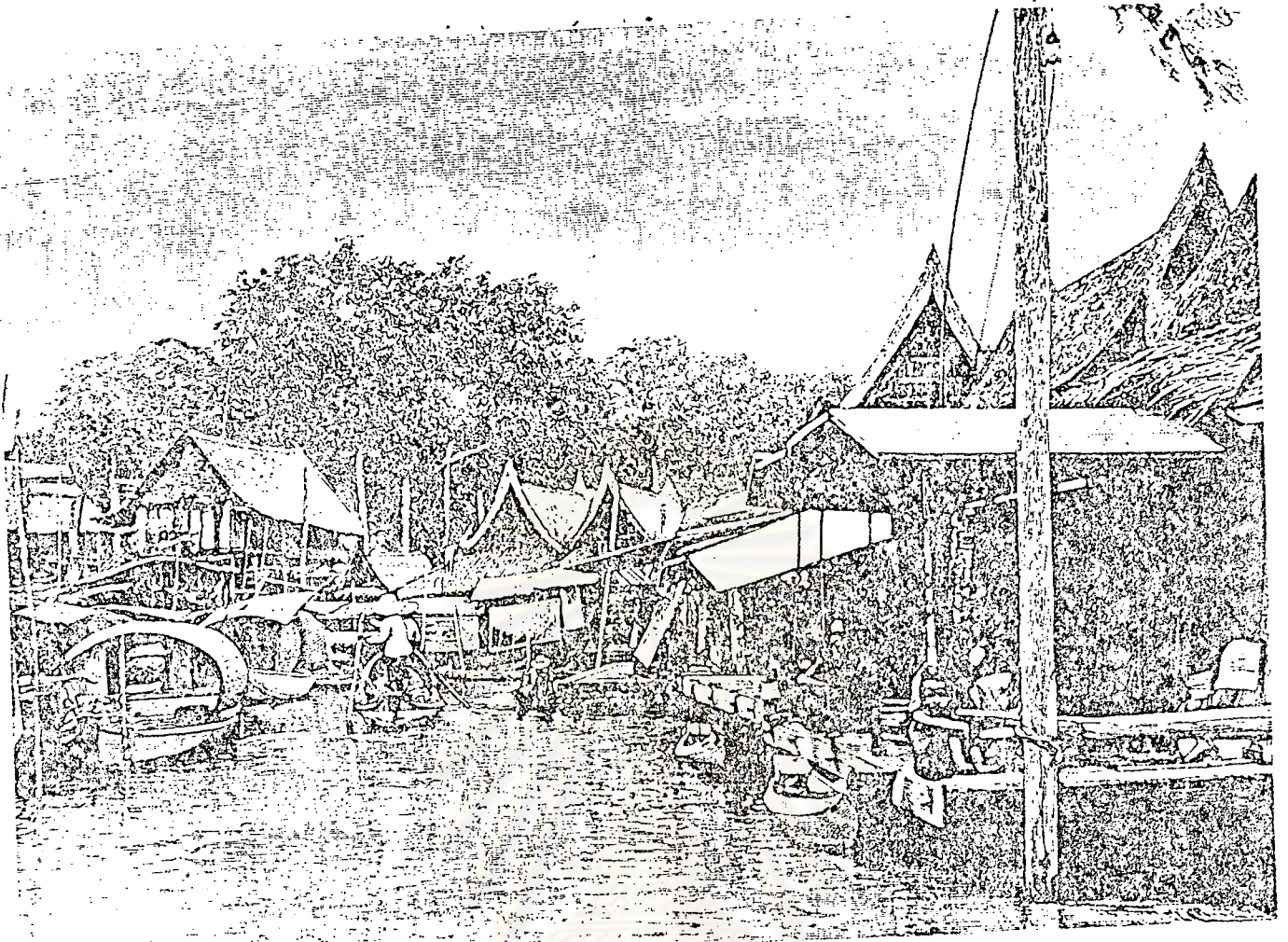
¹ หนังสือ Narrative of a Residence in Siam โดย เฟรเดอริก อาร์เธอร์เนล (Frederick Arthur Neal) ลอนดอน ค.ศ. 1852 หน้า 37.

² สันต์ ท. โกมลบุตร, เล่าเรื่องกรุงสยาม ของ มงเซญูร์ ปาลเลกัวซ์ (กทม : สำนักพิมพ์ก้าวหน้า, 2520)

ตลาดน้ำในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น ปรากฏทั่วไปตามแม่น้ำ ลำคลอง และเป็นลักษณะตลาดสดที่สำคัญที่สุดในสมัยนี้ ตลาดน้ำในลักษณะนี้อาจเป็นตลาดใน ลักษณะคล้ายตลาดหาบเร่บนบก แต่ใช้เรือแพเป็นพาหนะ นำสินค้าต่าง ๆ ทั้งอาหารสด ทั้งเนื้อสัตว์ ปลา ผัก ผลไม้ และอาหารแห้ง เช่น พริก หอม กระเทียม เครื่องเทศ น้ำปลา เกลือ น้ำตาล ตลอดจนเครื่องสักรีดต่าง ๆ ไปยังแหล่งรับซื้อ หรือจุดนัดพบ แต่ในระหว่าง ทางอาจหยุดและขายตามรายทางไปด้วย ตลาดน้ำจะติดในเวลาเช้ามืด และมักใช้ประโยชน์ จากน้ำขึ้นน้ำลงใน การล่องเรือไปตามลำน้ำ เพื่อเป็นการทุ่นแรง นอกจากนี้เรือเร่ขายดังกล่าว ยังมีพวกเรือประเภทที่บรรทุกผลิตผลมาจากคลองซึ่งอยู่ลึกเข้าไปและนำผลิตผลมาขายแก่พ่อค้า แม่ค้าที่ตลาด เพื่อนำไปจำหน่ายต่อตามแหล่งอื่น ๆ อีกทอดหนึ่ง ตลาดซึ่งเป็นศูนย์กลางของ การจำหน่ายสินค้าข้างต้น และจากเรือเร่ขายสินค้า มักจะเกิดขึ้นตามบริเวณปากคลองหรือ บริเวณจุดตัดของคลองซอยต่าง ๆ ซึ่งจะเป็นแหล่งชุมนุมของเรือที่นำสินค้าผลิตผลมาขาย นอกจากนั้น เรือนแพซึ่งอยู่ในบริเวณแหล่งชุมนุมของเรือ ก็จะเป็นตลาดแบบประจำที่เกิดขึ้น โดยที่มักจะเกิดจากการรับฝากขายสินค้าของเรือ และนานเข้า เรือนแพเหล่านี้ก็จัดหาสินค้า จำพวกเครื่องอุปโภค บริโภคต่าง ๆ มาวางขาย ที่สำคัญคือ เครื่องมือเครื่องใช้ต่าง ๆ เช่น มีด พร้า หม้อไห เต่า เกียนไซ ชีโต้ ยาตั้ง ยาฝอย หมากพลู และประเภทของแห้ง เช่น กะปิ น้ำปลา เกลือ เครื่องแกง เลือดผ้า ฯลฯ โดยที่ผู้ขายไปรับมาจากแหล่งผลิตตาม ย่านต่าง ๆ นอกจากนี้บางแห่งก็ยังสามารถรับอาหารสดมาจำหน่ายด้วย ดังนั้น เรือนแพดังกล่าว จึงเป็นศูนย์กลางที่มีสินค้ามากชนิด เป็นลักษณะของพ่อค้ารายย่อยที่สำคัญ

ตลาดน้ำที่สำคัญในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นปรากฏกระจายตาม แม่น้ำและลำคลองต่าง ๆ ที่สำคัญได้แก่ ตลาดน้ำบางกอกน้อย ตลาดน้ำคลองบางหลวง ตลาด น้ำวัดทอง ตลาดน้ำดาวคะนอง ตลาดน้ำท่าเตียน ตลาดน้ำคลองมหานาค และบริเวณตลาดน้ำ คลองคูพระนครเดิม โดยที่ตลาดสดแม้จะปรากฏขึ้นตามคลองต่าง ๆ ดังกล่าว แต่ตลาดใหญ่ จะปรากฏตามบริเวณปากคลอง ส่วนตลาดที่อยู่ในคลองมักเป็นตลาดขนาดเล็ก

ภาพที่ 4. แสดงชุมชนริมคลอง

จากคำประพันธ์ของท่านมหาฤกษ์ในนิราศพระปฐม ช่วยสร้าง
ภาพพจน์ได้ดีกว่าคำพรรณนา เพราะสรุปได้อย่างกระชับรัดถึงตลาดท้องถิ่นในสมัยก่อนว่า

ดูข่าวแพะแซ่ซ้องชนของชาย
ที่เรือพายขึ้นล่องนั้นของล่วน
ทั้งเรือท่นเรือทอดจอดเป็นพวน
ตลาดล่วนจ่ายสดออกอัดแอ
ทั้งสองแถวแจวไปมิใคร่ตลอด
ต้องเสี้ยวลอดหลักจัตฉวัดแจว
ทั้งไทยเล็กสินแขกแปลกแปลกแล
พวกข่าวแพะสารพันจะบรรจง
ขายเครื่องแก้วเครื่องทองของทั้งหลาย
ทั้งผ้าลายม่วงแพรแลระหง
เสื้อกระเป๋าววม้าผ้าสบง
ที่รูปทรงสำอางเขินอย่างเลื่อม
ล่วนสาวล่วนน้อยน้อยนั่งร้อยเข็ม
ฝีมือเม้มมิดเม้มไม่เห็นตะเข็บ
ไม่เล็บหลังนั่งเพียรทั้งเสียนเลื่อม
ประกอบเก็บไรจุกเหมือนตุ๊กตา
พอเรือลากปากหวานทำขานไช
อ้ออะไรดูก่อนซีหล่อนจำ
ฉันทวานอีกนึกคนองลองวาจา
จะหาผ้าอย่างนอกที่ดอกลอย

¹นิราศพระปฐม ของหลวงจ๊กปราณี (มหาฤกษ์) พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในพระราชทาน

เพลงศัพท์ ขุนโกศลประคำลี (เทียบ ลิมะทีประะ) ณ เมรุวัดธาตุทอง พระโขนง

เขายิ้มเยื่อนเป็นหน้าทำตาค้อน

โอย้ำมร้อนใจคอกก็ท้อถอย

จะกัมพัตร์ไปปาหาดอกลอย

ไม่ขอคอยดอกขจรเหมือนก่อนไร

ในช่วงที่เกี่ยวกับวัฒนธรรมประเพณี จะมีประเพณีทางราชการ ได้แก่ การถวายผ้าพระกฐินทางชลมารค ของสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ซึ่งสืบทอดมาทุกรัชกาล ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงทอดผ้าพระกฐินทางชลมารคถึง 47 วัด (โปรดดูรายละเอียดจากเรื่องลิลิตกระบวนแห่พระกฐิน พยุหยาตรา ทั้งทางสถลมารคและชลมารค ในหนังสือ พระประวัติ และพระนิพนธ์ ของสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส ธีรวิบูลย์สังคราม รวบรวม สำนักพิมพ์วัฒนาพานิช) พระราชพิธีที่มีความสำคัญยิ่งกว่า การถวายผ้าพระกฐิน คือ พระราชพิธีเสียบพระนครทางชลมารค ซึ่งสันนิษฐานว่า เป็นประเพณีเดิมในการเสด็จเสียบเมือง ที่รายล้อมราชธานี ซึ่งเป็นเกาะ สิ่งต้องเสด็จทั้งทางบกและทางเรือ และประทับรอนแรม จนกว่าจะรอบราชธานี (รอบหัวเมืองชั้นใน) เป็นการเปิดโอกาสให้ราษฎรได้เฝ้าแห่ถวายความจงรักภักดี ในสมัยกรุงศรีอยุธยา ในสมัยต้นรัตนโกสินทร์ได้จัดทำเพียงครั้งเดียวในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ในโอกาสที่ทรงสร้างวัดพระศรีรัตนศาสดาราม และพระบรมมหาราชวังส่วนที่สำคัญ ๆ แล้วเสด็จในปี พ.ศ. 2328 โดยทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ได้สร้างเรือพระที่นั่งคือ เรือพระที่นั่งศรีสมุทรไชย เป็นต้น และยังมีเรือกระบวนเป็นอันมาก สดุดีว่าเป็นเรือกระบวนรบอย่างเก๋อบลະครบครัน ก่อนจะเสด็จเสียบพระนคร ก็โปรดเกล้าฯ ให้มีการแห่พระกฐินเป็นการใหญ่ เพื่อเป็นการรักษาประเพณีที่พระมหากษัตริย์ครั้งกรุงศรีอยุธยาทรงเคยกระทำมาเมื่อแห่รอบพระนครแล้วจึงได้เสด็จพระราชดำเนินตามธรรมเนียมการเสียบพระนครทางชลมารค ครั้งแรกนี้มีขึ้นในรัชกาลที่ 1 หลังจากนี้อีก 2 รัชกาล ไม่ปรากฏอีกเลย มีแต่การเสียบพระนครทางสถลมารคเท่านั้น

นอกจากนั้นยังมีประเพณีไทยที่ทั้งพระมหากษัตริย์ และประชาชนปฏิบัติกันมาแต่โบราณ และคล่องมีความสำคัญ ร่วมอยู่ด้วยก็คือ พิธีลอยกระทงในวันเพ็ญเดือน 12 ของแต่ละปี ในฐานะพระราชพิธีก็เรียกกันว่า พระราชพิธีลอยประียง พิธีนี้ผู้ที่มีบ้านเรือนแพ

อยู่ริมคลอง จะเตรียมจุดประทีปไว้โนที่สูง ๆ คนหนุ่มสาวจะลงเรือขนาดต่าง ๆ มีเครื่องดนตรีประเภทกลองยาว โทน รัฆะนา ซึ่ง กรับ พวกกันลอยลำเล่นเพลงเรือ โดยนัดหมายกันไว้ที่คลองมหานาค คลองนี้นอกจากจะเล่นเพลงเรือแล้ว จะมีกรแห่เรือ เล่นสั้กว่า และแข่งเรือยาวอีกด้วย

ในระดับชุมชน จะเป็นความผูกพันระหว่างประชาชนกับวัด วัฒนธรรมประเพณี จะปรากฏอยู่ตลอดรอบปีทั้งประเพณีเล็ก และประเพณีในโอกาสพิเศษ แต่โดยปกติแล้ว ประชาชนจะพายเรือไปทำบุญที่วัดเป็นกิจวัตร พระภิกษุสงฆ์ก็พายเรือออกมารับบาตร ในวันธรรมสวนะ ผู้สูงอายุสดอาหาร ผลไม้ ลงเรือไปวัดเพื่อถวายอาหารมือเพล แต่พระภิกษุสงฆ์ ในโอกาสวันเข้าพรรษา ออกพรรษา วันสารท วันตรุษ วันสงกรานต์ พุทธศาสนิกชนที่ไปทำบุญที่วัด มีไปเพียงผู้สูงอายุ แต่คนหนุ่มสาวก็พายเรือไปที่วัด เป็นจำนวนไม่น้อย แต่ก็มักจะไม่ส่งลูกหลานเท่ากับแห่นาค ในโอกาสที่มีการอุปสมบท ทั้งในและนอกพรรษา ทั้งนี้ถ้าแห่นาคที่จะเข้าพิธีอุปสมบท มีญาติมิตรจำนวนมาก หรือมีฐานะมั่งคั่ง ขบวนเรือที่แห่นาคไปวัดก็จะมีจำนวนมาก ประกอบด้วยเครื่องดนตรีในบางลำ บรรเลงไปจนกว่าจะถึงวัด

ประเพณีที่เกี่ยวกับวัด ยังมีอื่น ๆ อีกคือ พิธีแห่พระทางน้ำในโอกาสสงกรานต์ ซึ่งจะมีขบวนเรือติดตามไปเป็นอันมาก ประเพณีการทอดกฐิน ทอดผ้าป่าทางเรือ ในสมัยก่อนนิยมทำกันทั้งประชาชน และขุนนางข้าราชการ งานเริ่มต้นด้วยขบวนเรือแห่ธงกฐินหรือผ้าป่า ติดตามด้วยบริวารกฐิน ในขบวนมักจะมีเรือบรรเลงดนตรีร่วมไปด้วย หากเป็นกฐินที่มีผู้คนเกี่ยวข้องรวมทำบุญเป็นจำนวนมาก ท้ายขบวนมักจะมีเรือเสเปียง หรือเรือครัวฟ่วงไปด้วย ซึ่งเตรียมและประกอบอาหารไปในเรือ ทั้งที่ถวายพระและเลี้ยงดูผู้ร่วมงาน

นอกจากที่กล่าวมาแล้ว แม่น้ำลำคลองยังเป็นบริเวณที่เปิดโล่งตามธรรมชาติ และเป็นที่พักผ่อนหย่อนใจในระดับ "หน้าบ้าน"

3.3 สมัยหลังสนธิสัญญาบาวริง ถึงรัชกาลที่ 5 (2398-2453)

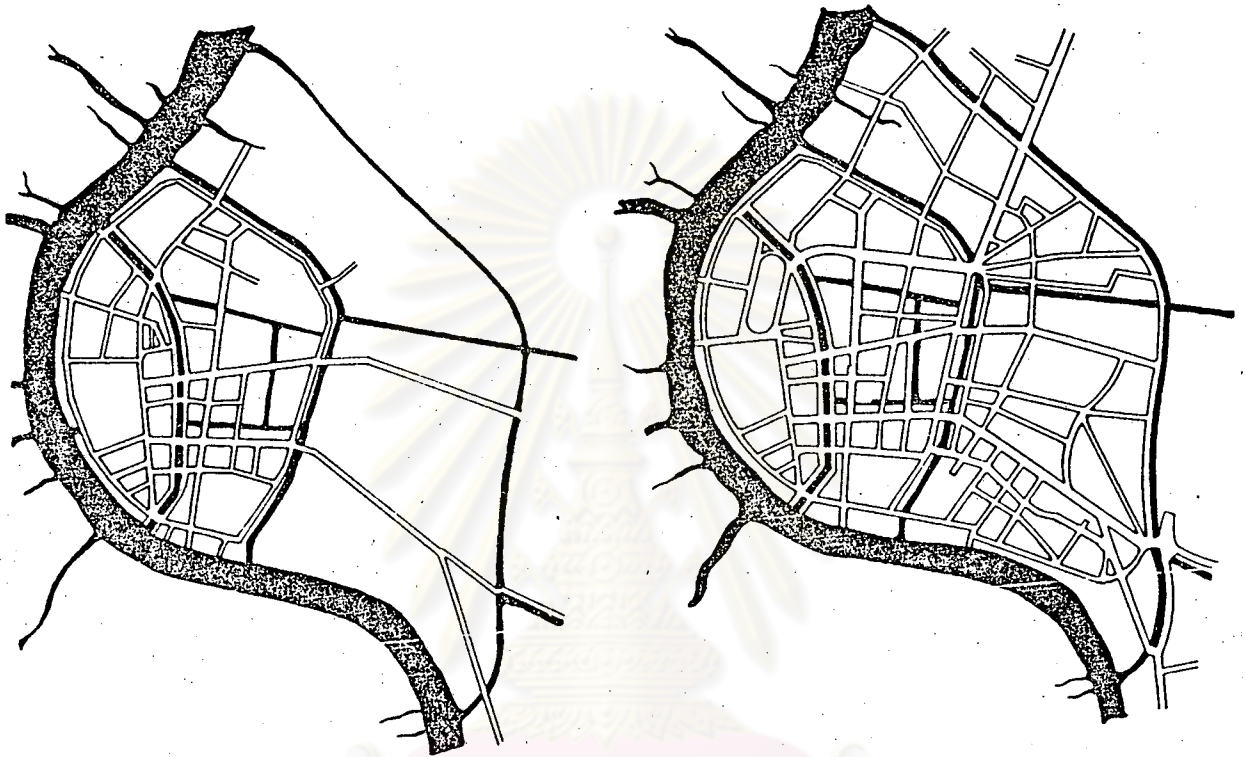
3.3.1 ลักษณะทางด้านกายภาพ สังคม เศรษฐกิจของกรุงเทพมหานคร

ตั้งแต่รัชสมัยสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชรัตนโกสินทร์

ต้องเผชิญปัญหาการแผ่ขยายของลัทธิจักรวรรดินิยมตะวันตก ไทยจำเป็นต้องดำเนินนโยบายผ่อนปรนกับต่างประเทศและปรับปรุงประเทศให้ทันสมัย ในปี 2398 ไทยต้องทำสนธิสัญญาบาวริงกับประเทศอังกฤษ เนื้อหาสัญญามีทั้งหมด 12 ข้อ กล่าวโดยสรุปก็คือ ต้องยินยอมให้คนอังกฤษ เข้ามาลงทุนทำมาค้าขายในประเทศไทยได้อย่างเสรี ให้เก็บภาษีขาเข้าได้ร้อยละ 3 ให้นำฝิ่นเข้าได้เอง มีกรรมสิทธิ์ในทรัพย์สินอาคารและที่ดินได้ทุกแห่ง ยกเว้นบริเวณ 4 ไมล์ห่างจากพระราชวัง หลังจากนั้นสัญญาทำนองเดียวกันนี้ ไทยต้องทำกับประเทศต่าง ๆ อีก 12 ประเทศคือ สหรัฐอเมริกา ฝรั่งเศส เดนมาร์ก ปอร์ตุเกส เนเธอร์แลนด์ รัสเซีย สวีเดน นอร์เวย์ เบลเยียม อิตาลี ออสเตรเลีย ฮังการี สเปน และญี่ปุ่น

จากผลการทำสัญญา ทำให้ระบบเศรษฐกิจไทยเปลี่ยนแปลงจากการผลิตเพียงเพื่อพอเลี้ยงตนเอง กลายเป็นการผลิตเพื่อส่งออกไปขายต่างประเทศ การผูกขาดโดยพระคลังสินค้าถูกยกเลิกโดยสิ้นเชิง ในส่วนของระบบการเมืองแล้ว กลุ่มพลังการเมืองที่มีบทบาทสูงมากคือ พระมหากษัตริย์และเสนาบดีต่าง ๆ และทั้ง 2 กลุ่มนี้ได้เข้ามีส่วนร่วมในระบบเศรษฐกิจ โดยการพยายามขยายและปรับปรุงระบบการผลิตสินค้าเกษตรกรรมและวัตถุุดิบต่าง ๆ เช่น พริกไทย ข้าว น้ำตาล น้ำมันมะพร้าว ดีบุก ตะกั่ว งามช้าง ฝ้าย ชู่ง รังนก ฯลฯ ให้เป็นสินค้าออก

การที่กรุงเทพเริ่มเปลี่ยนมาเป็นเมืองการค้า มีผลกระทบต่อการขยายขนาดเมือง การคมนาคม และด้านอื่น ๆ คือ ในสมัยรัชกาลที่ 4 เป็นการขยายตัวเต็มพื้นที่ระหว่างคลองรอบกรุงกับคูเมือง และกำลังจะขยายตัวบนเส้นทางถนนออกไปนอกเขต ไปยังคลองผดุงกรุงเกษมเป็นขั้นไป ที่ปรากฏอย่างเด่นชัดคือ วังของเจ้าขุนมูลนาย และเจ้าฟ้าต่างเริ่มขยายตัวออกไปตามถนนมากขึ้น และหันมาใช้ถนนกันเป็นส่วนใหญ่ ซึ่งต่างจากเดิมที่ใช้ทางน้ำเป็นทางเอก ส่วนภายในศูนย์กลางคือ พระบรมมหาราชวัง ก็ยังไม่มี

รูปที่ 3

ผังกรุงเทพฯ ในรัชสมัย พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

พ.ศ. 2381 - 2433

ที่มา : ปัญหาติกแถว, ติกแถวรุ่นคุณปู่, ส. ไชนสง สุวิมลนะ

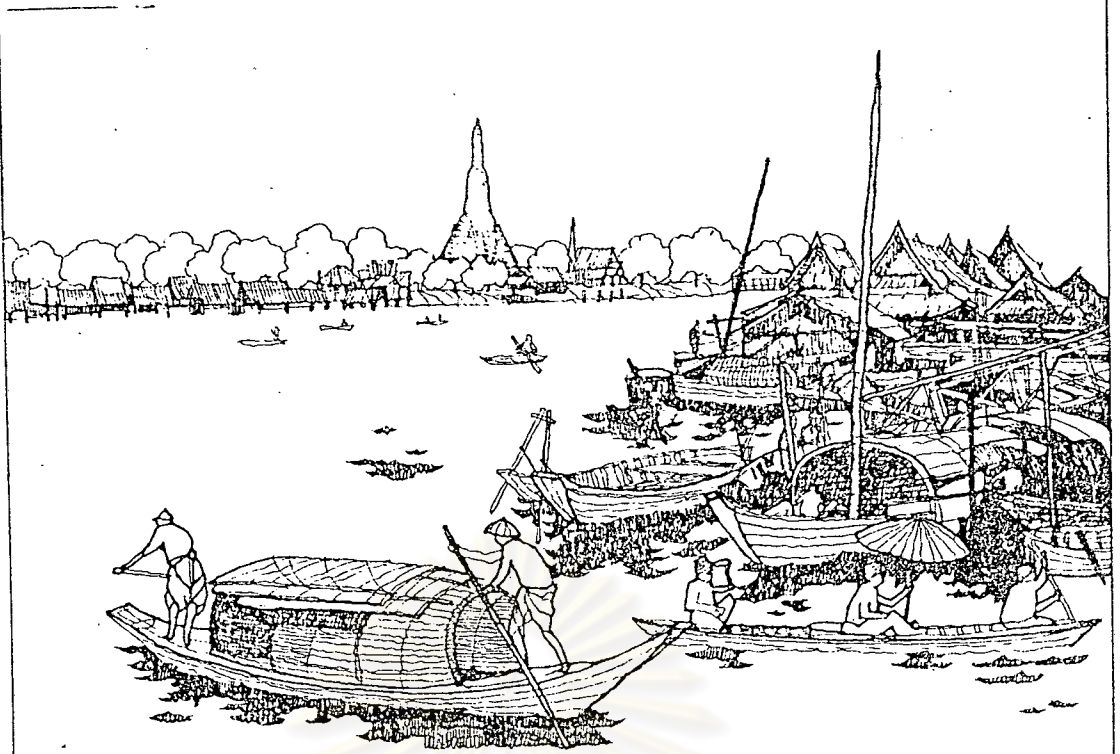
ผังใจกลางกรุงเทพฯ

ในกลางรัชสมัย พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

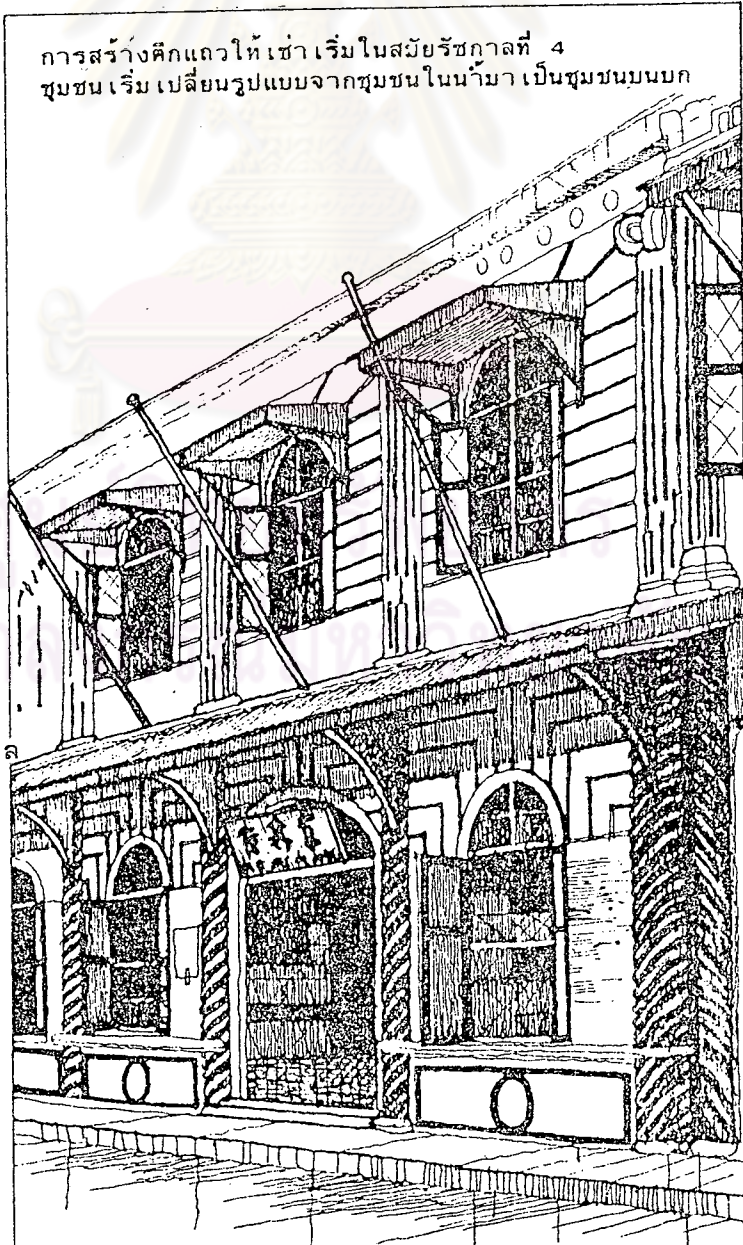
พ.ศ. 2433 - 2452

ที่มา : ปัญหาติกแถว, ติกแถวรุ่นคุณปู่, ส. ไชนสง สุวิมลนะ

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

ชุมชนในน้ำ เป็นรูปแบบของการค้าทางชีวิตของชาวไทยตั้งแต่สมัยโบราณ ชาวกรุงรัตนโกสินทร์ก็ได้ยึดถือแนวทางการค้าทางชีวิตแบบนี้จนถึงปลายสมัยรัชกาลที่ 4 เรือนแพมีนับจำนวนพันๆหลัง

การสร้างตึกแถวให้เช่าเริ่มในสมัยรัชกาลที่ 4 ชุมชนเริ่ม เปลี่ยนรูปแบบจากชุมชนในน้ำมา เป็นชุมชนบนบก

ภาพที่ 6

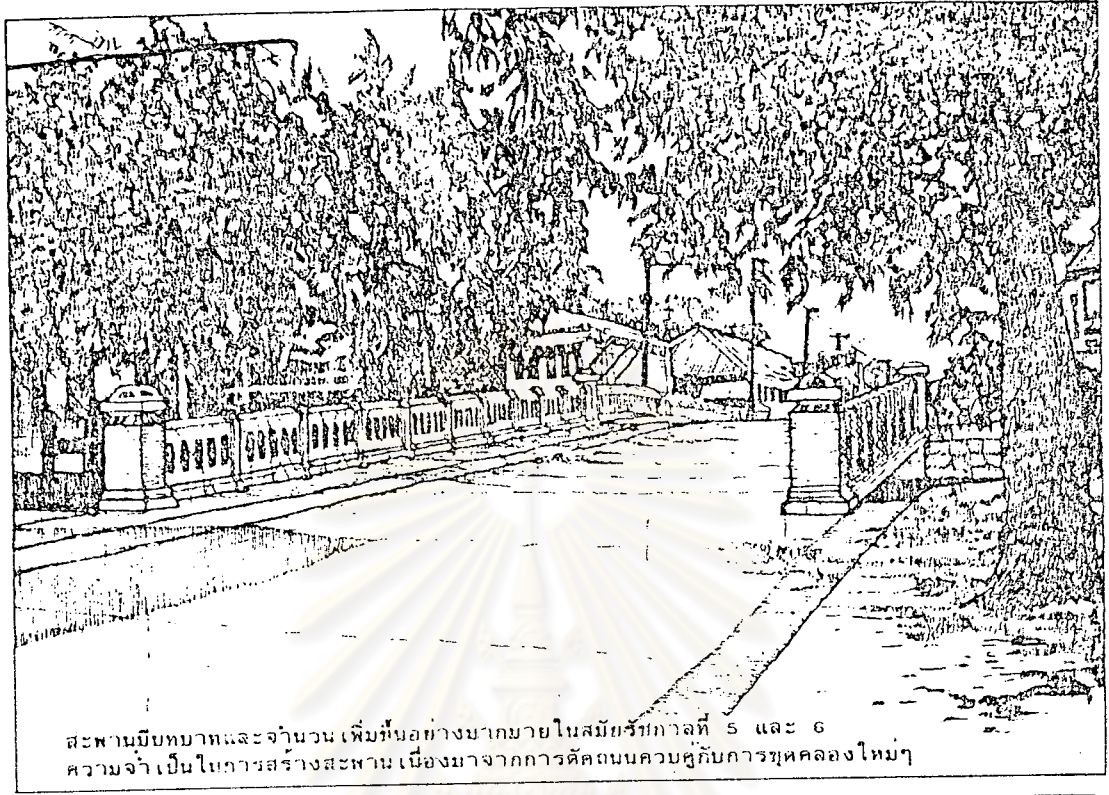
แสดงการ
เปลี่ยนแปลง
ชุมชนสมัยรัชกาล
ที่ 4

การเปลี่ยนแปลงมากนัก ส่วนใหญ่เป็นการเพิ่มถนนหนทางรอบ ๆ โดยมีการปรับปรุงถนน
 ลานมาลัย ถนนหน้าพระลาน ถนนท่าเตียน และถนนรอบคูเมืองเป็นระบบตาราง โดยมี
 คูเมือง คลองรอบกรุง คลองผดุงกรุงเกษม ทำหน้าที่เป็นเส้นวงแหวนและมีเส้นทางถนน
 เขาวราช ถนนตรง ถนนบำรุงเมือง เป็นระบบเส้นถนนตรง (Linear)

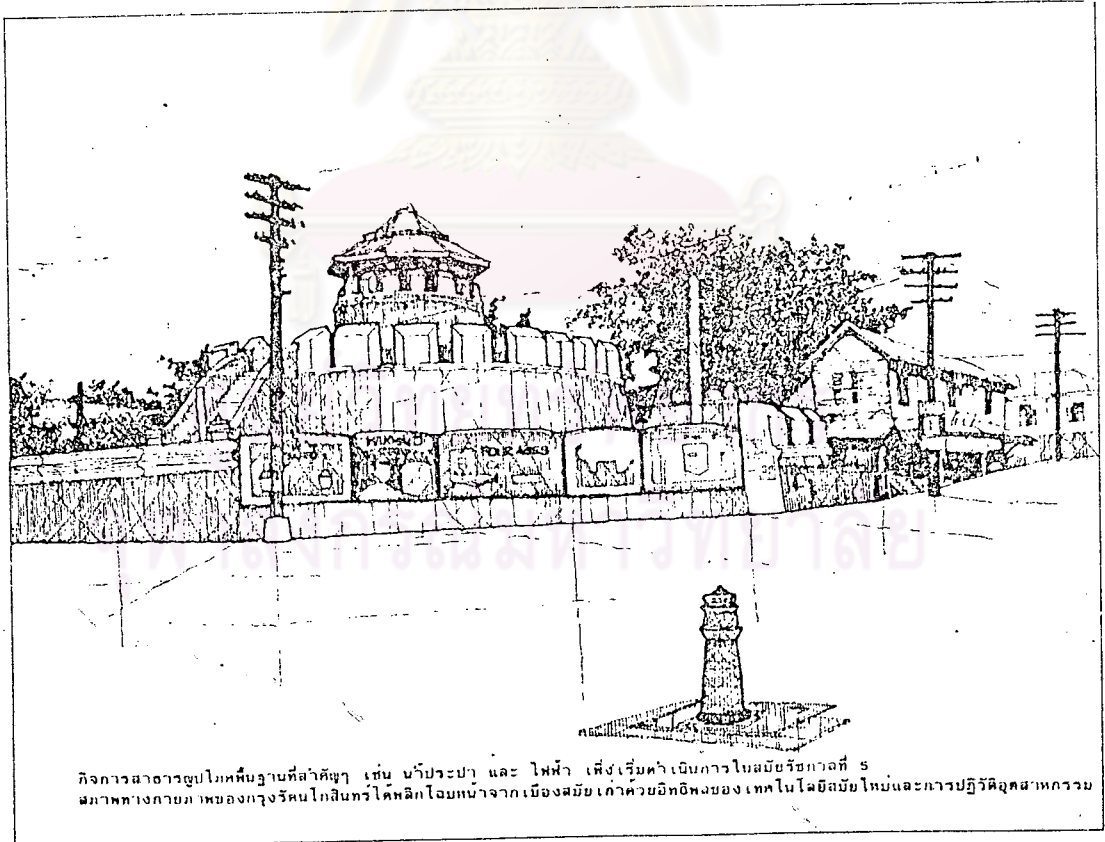
ชุมชนฝั่งตะวันออกเริ่มมีความหนาแน่นมากขึ้น ที่หนาแน่น
 ที่สุดคือแถบเขาวราช สำเพ็ง วัดปทุมคงคา วัดสัมพันธวงศ์ ชาวจีนเริ่มเข้ามาอยู่หนาแน่นมาก
 ขึ้น มีทั้งชาวจีนเดิม ชาวจีนใหม่ที่อพยพมาจากเมืองจีน เข้ามาอยู่ในบริเวณนี้และขยายตัว
 ลงมาทางใต้ จากแถบปากคลองบางลำพู ใต้อ่างตอนล่าง ย้อนลงมาจนถึงปากคลองผดุง-
 กรุงเกษมตอนใต้เป็นแนวทางติดแม่น้ำเจ้าพระยาโดยตลอด ที่ไม่สามารถจะย้อนลงใต้ได้
 ต่อไปก็เนื่องด้วยถูกคั่นอยู่โดย สถานทูตโปรตุเกส สถานทูตอังกฤษ สถานทูตฝรั่งเศส สถานทูต
 อเมริกัน ห้างร้านและธนาคาร ชาวต่างประเทศ เช่น ฮอลันดา อังกฤษ ฝรั่งเศส เป็นต้น ชุมชน
 ชาวไทยโดยส่วนใหญ่ก็ยังอยู่ฝั่งตะวันตก ส่วนมากอยู่ที่คลองบางหลวง แถบในเมืองระหว่าง
 คูเมืองกับคลอง รอบกรุงจะเป็นที่อยู่ของพวกพ่อค้ารายย่อยและสินค้าด้านบริการโดยทั่วไป

ในสมัยรัชกาลที่ 4-5 นับว่าเป็นการรุ่งเรืองอย่างสูงสุด
 ในยุคนั้น อิทธิพลตะวันตกมีอำนาจสูงสุด ประชาชนชาวไทยต่างก็ได้เป็นหูเป็นตาบออารย
 ธรรมตะวันตกอย่างมาก ในด้านการเปลี่ยนแปลงของบ้านเมือง จะเห็นได้ว่าระบบการขนส่ง
 ทางบกกำลังจะรุดหน้าไปไกลกว่าทางน้ำ ถนนหนทางได้เกิดขึ้นในด้านตะวันออกในเขตรอบ
 นอกคลองผดุงกรุงเกษมมากมาย รวมทั้งด้านเหนือด้วยที่ทรงโปรดเกล้าฯ ให้มีการขยาย
 เมืองด้านเหนือ โดยการสร้างพระราชวังส่วนดุสิต ด้านตะวันออกสร้างวัดสระประทุม สร้าง
 ระบบการขนส่งด้วยรถไฟจากทุ่งวัวลำพองไปยังนครราชสีมา และรถไฟสายแรกไปปากน้ำ
 เป็นต้น การเดินทางติดต่อภายในเมืองส่วนใหญ่จะเป็นไปในระบบถนนโดยตลอด มีรถรางลาก
 รถรางไฟฟ้า รถยนต์ก็เกิดขึ้นมาในสมัยนี้ การเดินทางติดต่อกับหัวเมืองส่วนใหญ่ยังอาศัยทาง
 น้ำอยู่ แต่ก็มีเรือกลไฟ เข้ามาช่วยย่นระยะเวลาการเดินทางทางน้ำ ระบบการสาธารณสุข
 วิชาต่าง ๆ ก็ได้เริ่มสมัยนี้ เช่น การประปา การไฟฟ้า การไปรษณีย์ เป็นต้น ชุมชนต่าง ๆ
 ในสมัยรัชกาลที่ 5 ก็ยังคงสภาพเดิมอยู่ แต่ตัวเมืองได้ขยายออกมาภายนอกคลองผดุงกรุงเกษม
 มากขึ้น ทางฝั่งตะวันตกก็ยังคงสภาพเป็นเรือกล่นไรร่นา และเป็นที่อยู่ของคนไทยดั้งเดิม

สะพานมืบทมาทและจำนวนเพิ่มขึ้นอย่างมากมายในสมัยรัชกาลที่ 5 และ 6
ความจำเป็นในการสร้างสะพาน เนื่องมาจากการติดถนนควบคู่กับการขุดคลองใหม่ๆ

กิจการสาธารณูปโภคพื้นฐานที่สำคัญ เช่น น้ำประปา และ ไฟฟ้า เพิ่งเริ่มดำเนินการในสมัยรัชกาลที่ 5
สถาปัตยกรรมของกรุงรัตนโกสินทร์ได้พลิกโฉมหน้าจากเมืองสมัยเก่าด้วยอิทธิพลของเทคโนโลยีสมัยใหม่และการปฏิวัติอุตสาหกรรม

ภาพที่ 7 แสดงสาธารณูปโภคที่สำคัญสมัยรัชกาลที่ 5

ที่น่าสังเกตุในรัชสมัยนี้คือ อิทธิพลการค้าของสินค้านับพันบาทเสริมสร้างการเจริญเติบโตทางด้านการค้าอย่างมากมาย คนจีนจากโพ้นทะเลนำเอาวิชาการค้าต่าง ๆ มาเผยแพร่ หวย บ่อนเบี้ย โรงพนัน เจริญอย่างมากในรัชสมัยรัชกาลที่ 4-5 คนจีนจำนวนมากอาสาทำหน้าที่เป็นนายอากรบ่อนเบี้ยภาษีอากรด่านนี้ให้กับเจ้าแผ่นดิน ดังปรากฏว่า ในระยะนั้นมีบ่อนเบี้ยอยู่จำนวนร้อย ๆ บ่อน มีทั้งเล็กและใหญ่ ทั้งฝั่งตะวันออกและฝั่งตะวันตกของแม่น้ำเจ้าพระยา ทั้งสองฝั่ง ทางฝั่งตะวันตกก็มีบ่อนอยู่ในแพเป็นจำนวนมาก ส่วนบ่อนใหญ่ทางฝั่งตะวันออกอยู่ในย่านคนจีน ได้แก่ บ่อนที่สำเพ็ง บ่อนเยาวราช เป็นต้น และแถบที่ตั้งบ่อนนี้เอง ได้กลายเป็นที่ชุมนุมในเวลากลางคืน โดยตามบ่อนต่าง ๆ จะมีมหรสพให้ชมฟรี มีร้านขายขนม ขายอาหารมาตั้งหน้าบ่อน มีโรงหนังโล่เกอิ ซึ่งในรัชสมัยนั้นยังโปรดเกล้าฯ ให้มีการลงทะเลเบียนอย่างถูกกฎหมายอยู่ในบริเวณนั้น จึงนับได้ว่าบ่อนนั้นกลายเป็นชุมชนในเวลากลางคืนของชาวกรุงไป ในสมัยรัชกาลที่ 5 พระองค์ได้ทรงโปรดเกล้าฯ ให้ลดจำนวนบ่อนลง โดยให้เหลือแต่บ่อนขนาดใหญ่ ทำให้ลดจำนวนลงเหลือเพียง 62 บ่อน ในช่วงปลายของรัชสมัย

3.3.2 บทบาทคลองสมัยหลังสนธิสัญญาบาวริง ถึงรัชกาลที่ 5

(2398-2452.)

ในสมัยนี้แม้จะมีการพัฒนาคมนาคมทางบกก็ตาม แต่ก็ไม่ได้ละเลยความสำคัญของคลอง ดังจะเห็นจากในสมัยรัชกาลที่ 4 มีการขุดคลองขึ้น 8 คลอง และออกพระราชบัญญัติ เกี่ยวกับการคมนาคมทางน้ำขึ้นสองฉบับคือ พระราชบัญญัติและกฎหมาย ท้องน้ำฉบับหนึ่ง และพระราชบัญญัติว่าด้วยเรือเล็กขึ้นลงในลำแม่น้ำแลในคลองอีกฉบับหนึ่ง นับเป็นกฎหมายที่ตราขึ้นเพื่อใช้กับการคมนาคมทางน้ำเป็นครั้งแรก

รัชกาลที่ 5 ทรงเห็นความสำคัญของคลอง โปรดให้ขุดคลองต่าง ๆ กว่า 68 คลอง และขุดซ่อมคลองเก่ามากมาย และยังได้มีการตั้งหน่วยงานเพื่อรับผิดชอบโดยตรงคือ กรมคลอง โดยได้จ้าง นายโฮมัน วันเตอ ไฮเต (Homan Van de Heide) มาเป็นเจ้ากรม ทำหน้าที่สำรวจตรวจตราดูแลรักษาคลอง ทำทำนบและประตูน้ำ นอกจากนี้ยังได้ออกประกาศและพระราชบัญญัติหลายฉบับเพื่อป้องกันรักษาคลองและทำนบ อย่างไรก็ตาม ก็ปรากฏว่ามีการฝ่าฝืนประกาศและพระราชบัญญัติเหล่านี้มา โดยตลอด

ในระดับภาค

จากสนธิสัญญาบาวริงมีผลต่อระบบเศรษฐกิจของไทยมาก ในช่วงสมัยนี้บทบาทคลองได้เพิ่มมากขึ้นจากที่มีอยู่เดิม ทางด้านกายภาพ คือ เป็นการอำนวยความสะดวกในการคมนาคมให้ชาวไทยและชาวต่างประเทศ ลัญจรถเข้ามายังเมืองหลวง หรือ บริเวณใกล้เคียงได้ทั่วถึงและรวดเร็ว การขุดคลองใหม่ นอกจากเป็นแหล่งตั้งถิ่นฐานแห่งใหม่ แล้ว ยังเป็นการเปิดพื้นที่ป่ากร้างว่างเปล่าให้เป็นไร่นา ขยายพื้นที่ปลูกข้าวซึ่งเป็นสินค้าออกที่เริ่มมีความสำคัญในสมัยนั้น และประการสำคัญคือ เป็นเส้นทางลำเลียง น้ำตาล อ้อย จากแหล่งผลิตมาสู่ตลาดได้โดยสะดวก

คลองมีบทบาทด้านยุทธศาสตร์ คือ เป็นเส้นทางสำคัญที่ทำให้นักกรุงเทพฯ สามารถปกครองหัวเมือง คือ นนทบุรี นครชัยศรี ลุ่มทรล่ำคร ลุ่มทรล่งคราม และราชบุรีได้ใกล้ชิดขึ้น และยังเป็นเส้นทางในการสักการะสถานที่สำคัญทางศาสนาและเยี่ยมเยียนราชภูรของพระมหากษัตริย์ในสมัยนั้น

คลองที่มีบทบาทสำคัญเหล่านี้ได้แก่ คลองมหาสวัสดิ์ คลองภาษีเจริญ คลองดำเนินสะดวก คลองประเวศบุรีรมย์ คลองเจดีย์บูชา ฯลฯ

ในระดับเมืองและชุมชน

ในช่วงสมัยนี้บทบาทของคลองบางตำบล เริ่มหมดความสำคัญ และบางตำบลยังคงสภาพเดิมอยู่ บทบาทที่เริ่มหมดความสำคัญลงคือ ทางด้านยุทธศาสตร์ ซึ่งเดิมเคยใช้คลองคูเมืองเป็นแนวป้องกันข้าศึก แต่เมื่อประเทศเผชิญกับสภัทธิจักรวรรดินิยมตะวันตก การติดต่อและต่อสู่กับประเทศที่มีเทคโนโลยีเหนือกว่า จำเป็นต้องใช้ความสัมพันธ์ทางการเมืองระหว่างประเทศมากกว่า คลองคูเมืองจึงหมดความสำคัญในด้านเป็นแนวป้องกันข้าศึก

ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว คนไทยทุกระดับยังนิยมพำนักอยู่ริมและในคลอง ดังนั้นต่างคนต่างก็มีเรือพายของตนเป็นพาหนะ ในคลองจึงมีเรือสัญจรไปมาอยู่ตลอดเวลา แม้จะเกิดถนนตรงขึ้นเพื่อเป็นการเอาใจชาวต่างประเทศ และต่อมาได้มีการสร้างถนนเจริญกรุง บำรุงเมือง เพื่อจนคร ติดตามด้วยถนนสีลม และถนนอื่น ๆ แต่ถนนเหล่านี้ก็ไม่ได้สร้างแข็งแรงนัก อีกทั้งประชาชนมีความสะดวกที่จะใช้

ภาพที่ 8 แสดงความหนาแน่นของชุมชนในคลองและริมคลอง

คลองเดินทางไปท่าธุระหรือไปมาหาสู่กัน รถที่มีอยู่เป็นจำนวนน้อย คือ รถลาก รถม้า ซึ่งก็วิ่งไม่เร็วกว่าคนเดินคลอง ๆ เท่าไร ในสมัยรัชกาลที่ 5 แม้จะมีการพัฒนาเส้นทางคมนาคมทางบกควบคู่ไปกับการพัฒนาเส้นทางน้ำ แม่น้ำลำคลองก็เป็นเส้นทางคมนาคมที่สำคัญในทุกระดับพื้นที่ โดยพิจารณาจากเรือขนานาชนิดที่ปรากฏอยู่ตามท้องน้ำไม่ว่าจะเป็นเรือพาย เรือแจวที่ใช้ติดต่อกันระหว่างบ้านในชุมชน เรือเอี่ยมฉน์ใช้บรรทุกสินค้าระหว่างเมืองหรือภาค และเรือกลไฟใช้ในการติดต่อค้าขายระหว่างประเทศ

แม่น้ำคูคลองยังเป็นสาธารณูปโภคที่สำคัญในการชักล้างอาบ ต้ม เป็นที่ระบายน้ำ ทั้งสิ่งโสโครกต่าง ๆ บางคลองทำหน้าที่เป็นแหล่งน้ำจืดเพื่อการบริโภคอุปโภคคือ คลองประปา และในยุคที่บ้านเมืองเริ่มพัฒนาไปในแบบตะวันตก มีพระราชบัญญัติกรมไปรษณีย์สยามเมื่อ ค.ศ. 1247 แล้วนั้น บุรุษไปรษณีย์ไม่เพียงแต่ส่งจดหมายให้ถึงบันไดบ้านโดยทางบกเท่านั้น พระราชบัญญัติดังกล่าวยังบังคับให้นายเรือกำปั่นทุกลำต้องรับหนังสือไปรษณีย์ เมื่อถึงท่าแล้วต้องมอบให้เจ้าพนักงานไปรษณีย์โดยเร็ว ตามแม่น้ำลำคลอง บุรุษไปรษณีย์มีหน้าที่ต้องพายเรือนำส่งให้ถึงมือผู้รับ

ย่านธุรกิจที่สำคัญในสมัยนี้ จะตั้งอยู่ในบริเวณที่หนาแน่น ตลาดใหญ่มีที่ตั้งอยู่ปากคลองบางลำพู ปากคลองผดุงกรุงเกษม ปากคลองมหานาค ปากคลองบางกอกใหญ่ ปากคลองบางกอกน้อย และปากคลองสะพานหัน ตลาดน้ำเริ่มมีการเปลี่ยนแปลง ในลำคลองมีตลาดขนาดเล็ก ๆ เช่น ตลาดเล่าชิงช้า อยู่ริมคลองวัดสุทัศน์เทพวราราม ตลาดประตูลี้ ตลาดวัดเกาะ ส่วนธุรกิจเฉพาะอาชีพที่ใช้ฝีมือ ก็ตั้งอยู่ริมคลองเช่นเดียวกัน กล่าวคือ บ้านบุเป็นแหล่งธุรกิจทำขลุ่ยลงหิน อยู่ใกล้วัดสุวรรณาราม ผังธนบุรี บ้านบาตร (ท่าบาตร) บ้านคอกไม้ใกล้วัดสระเกศ บ้านหม่อมมีทั้งผังธนบุรี ที่ตลาดวัดอรุณราชวราราม และริมถนนเฟื่องนคร ทางฝั่งพระนคร บ้านตีทอง (ท่าทองคำเปลว) ริมคลองวัดสุทัศน์ บ้านพานถม หน้าวัดศรีวัดเทพ บ้านช่างหล่อ ที่ผังธนบุรี ล้วนเป็นแหล่งที่อยู่ริมและใกล้คลองทีเดียว จากคำประพันธ์ของท่านมหาฤกษ์ในนิราศพระปฐม กล่าวขวัญถึงแหล่งอาชีพที่ตั้งอยู่ริมคลองดังนี้

"ถึงบ้านบุบขันเขารันค้อน

เหมือนฟร้อนทรวงคะนึ่งดังฝงแผง

เขาหลอมทองเขาถ้ายละลายเลง

ฟร้อนเร่งในอร่ายิ่งกว่าทอง

ถึงทองร้อนร้อนเพลิงตะเกิงต่อ

พอถูกน้ำเย็นทิวไม้มัวหมอง

อันร้อนฟ้นถึงน้ำทั้งล้าคลอง

อย่ามาลองลูบชะโลมไมโล่มนัส"

บทบาททางด้านวัฒนธรรมประเพณีคือ การถวายผ้าพระกฐินทางชลมารค พระราชพิธีจองเปรียง ส่วนการเสียบพระนครทางชลมารคนั้น รัชกาลที่ 4 ได้ทรงพระกรุณาฯ โปรดเกล้าให้จัดขึ้นหลังการซ่อมแซมกระบวนเรือ ซึ่งเริ่มลงมือมาตั้งแต่ปลายรัชกาลที่ 3 และในรัชสมัยหลังจากนี้มิได้มีการเสด็จเสียบพระนครทางชลมารคอีกเลย

และแม่น้ำคูคลองยังเป็นที่พักผ่อนหย่อนใจทั้งในส่วนของพระมหากษัตริย์ ผู้มีบรรดาศักดิ์และราษฎร ซึ่งพึงพอใจในการใช้เวลาอยู่ริมคลองริมแม่น้ำเป็นครั้งคราว ดังปรากฏในพระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 5¹ พอจะสรุปใจความได้ว่า ผู้มีบรรดาศักดิ์มักมีแพเป็นที่พักและพบปะมิตรสหายที่ขอบไปมาเที่ยวเตร่กันทางเรือ ส่วนพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเมื่อเสด็จประทับที่ตำหนักสวนกุหลาบก็ทรงมีแพเป็นที่เสด็จประพาส (แพข้าหลวงเดิม ซึ่งปัจจุบันแพดังกล่าวจอดไว้ที่ท่าว่าลู่กรี)

3.4 สมัยรัชกาลที่ 6 - พ.ศ. 2500 (2453-2500)

3.4.1 ลักษณะทางด้านกายภาพ สังคม เศรษฐกิจ

ของกรุงเทพมหานคร

ในสมัยนี้นับเป็นการต่อเนื่องจากอิทธิพลของรัชกาลที่ 4-5 ผลกระทบต่อเนื่องก็ปรากฏอยู่เป็นอันมาก ขนาดของเมืองขยายตัวออกไปโดยปราศจากการ

¹ พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์รัชกาลที่ 5 สมเด็จพระบรมราชาธิบดีทรงนิพนธ์, พิมพ์ครั้งที่ 1 พ.ศ. 2504, โรงพิมพ์องค์การค้ำของคุรุสภา.

วางแผน การใช้ที่ดินประเภทต่าง ๆ ของกรุงรัตนโกสินทร์ ก็ได้รวมตัวกันขึ้นเป็นย่านต่าง ๆ ที่สังเกตได้ชัดเจนดังนี้คือ ย่านพักอาศัย แถบถนนสีลมและถนนสำราญ ย่านการค้าคนจีน แถบเยาวราช ย่านการค้าคนไทยแถบบางลำภู และย่านธุรกิจพวกฝรั่งแถบบางรัก ย่านอุตสาหกรรม เลียบตัวไปตามชายฝั่งแม่น้ำเจ้าพระยา ส่วนย่านเกษตรกรรมอยู่ทางตอนเหนือของเมือง

พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวได้โปรดให้ตัดถนนและสร้างสะพานเพิ่มเติมต่อจากพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รวมทั้งสร้างพระที่นั่งภายในพระบรมมหาราชวังเพิ่มเติมอีกจำนวนหนึ่ง แต่ไม่มีการขยายเขตเมืองออกไปอีก สิ่งที่น่าสนใจส่วนรวมแก่ชาวกรุงรัตนโกสินทร์ทราบแต่ทุกวันนี่ก็คือที่ดินซึ่งพระราชทานให้เป็นที่พักผ่อนหย่อนใจลักษณะสวนสาธารณะสำหรับประชาชนแห่งแรกในบริเวณทุ่งคอกาแดง คือ สวนลุมพินีนั่นเอง นอกจากนี้การใช้ที่ดินผืนใหญ่อีกแห่งหนึ่งก็คือการขยายเขตพระราชวังดุสิตออกไปทางทุ่งส้มป่อย และสร้างพระตำหนักจิตรลดารโหฐานขึ้นใช้เป็นที่ประทับของพระองค์เอง และของพระมหากษัตริย์ในรัชกาลต่อมา

การสัตรีระเบียบบริหารราชการแผ่นดินใหม่ตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ 5 ได้ส่งผลกระทบต่อให้มีการแบ่งพื้นที่การปกครองในกรุงรัตนโกสินทร์ออกเป็นอำเภอต่าง ๆ ขึ้นในและขึ้นนอก ก็คือพื้นที่เพียงเท่าที่มีการขยายถนนออกไปถึง ในสมัยรัชกาลที่ 5 และรัชกาลที่ 6 เท่านั้น

สภาพกรุงรัตนโกสินทร์เมื่อใกล้การเปลี่ยนแปลงระบบการปกครองประเทศ คงไม่ต่างไปจากสภาพที่เห็นอยู่ในปัจจุบันมากมายนัก (ยกเว้นการพัฒนาเมืองในเขตอำเภอขึ้นนอก ซึ่งมีถนนลูกรังและถนนพระราชอาชญาเป็นเส้นหลัก) จำนวนประชากรภายในเขตชุมชน 8 อำเภอขึ้นใน ในปี พ.ศ. 2474 รวมกันทั้งหมดไม่เกิน 5 แสนคน ลักษณะชุมชนและการใช้ที่ดินในย่านต่าง ๆ พอสรุปได้ดังนี้

1. เขตเมืองขึ้นในตอนเหนือ ซึ่งมีอำเภอดุสิตและอำเภอนางเลิ้ง อยู่ 2 อำเภอ พลเมืองราว 6 หมื่น 5 พันคน การใช้ที่ดินยังคงมีความหนาแน่นต่ำ ประกอบด้วยวังเจ้านายและบ้านเรือนดี ๆ จำนวนมาก มีถนนและการปลูกต้นไม้ริมถนนที่ร่มรื่นหลายสาย

แผนที่ 3 แสดงสภาพการใช้ที่ดินของพื้นที่บางกอกฝั่งตะวันออก สมัยรัชกาลที่ 7

ที่มา : แผนภาพการของกรมที่ดินกรุงเทพมหานคร, มานพ หงส์ดี, หน้า 229

2. เขตเมืองชั้นในตอนกลาง ซึ่งมีอำเภอพระนครศรีอยุธยาเพียงอำเภอเดียว พลเมืองประมาณ 8 หมื่นคน เป็นย่านที่หนาแน่นด้วยตึกแถว บ้านเรือนขุนนางและข้าราชการ วัดสำคัญ ๆ กระจุกตัวรวมกัน และพระบรมมหาราชวัง

3. เขตเมืองชั้นในตอนใต้ ซึ่งรวม 5 อำเภอที่มีกิจกรรมของเมืองมากมาไว้อย่างหนาแน่น พลเมืองเกือบ 3 แสนคน ประกอบไปด้วยอาคารร้านค้า ตึกแถว ท่าเรือ โกดังริมแม่น้ำเจ้าพระยาช่วงบน สลั่กต่าง ๆ เช่น มหาวิทยาลัย โรงพยาบาล สถานีวิทยุ สถานีรถไฟ และบ้านพักอาศัย ทางทิศตะวันออก ธนาคาร บริษัทสำนักงาน สถานทูต และบ้านเรือนชาวยุโรปใกล้แม่น้ำเจ้าพระยาช่วงถัดลงไป ตอนใต้สุดริมแม่น้ำคือ ท่าเรือ อุโมงค์ โรงเลื่อย โรงสี สลับกับสวนผลไม้ และที่นาซึ่งอยู่ลึกเข้าไปในแผ่นดิน

4. เขตเมืองชั้นนอกทั้งหมด ซึ่งรวม 4 อำเภอ มีพลเมืองราว 1 แสนคน ส่วนใหญ่มีสภาพเป็นท้องนาและไร่นา ยกเว้นทางเหนือซึ่งเป็นที่ตั้งกรมทหาร ทั้งทหารบกและทหารอากาศ รวมทั้งสนามบินและโรงงานซีเมนต์

โครงสร้างทางการเมืองยังคงรวมศูนย์กันอยู่ที่พระมหากษัตริย์ ในลักษณะการปกครองระบอบสมบูรณาญาสิทธิราชย์ โครงสร้างการผลิตยังเป็นแบบเพื่อยังชีพพร้อม ๆ กับการเจริญเติบโตของการค้าเพื่อการส่งออก

แต่หลังจากปี 2475 อำนาจทางการเมืองได้เปลี่ยนไปอยู่ในกลุ่ม "คณะราษฎร" การทำนุบำรุงบ้านเมืองมิได้มีอะไรเด่นชัดนัก มีการสร้างถนนเชื่อมหัวเมืองทั้งหลาย ทางรถไฟ และการขนส่งสินค้าทางน้ำมากขึ้น เป็นการรวบรวมตัวเมืองทั้งหลายเพื่อการปกครองเป็นส่วนใหญ่

ทิศทางของเมืองเริ่มขยายไปทางทิศตะวันออกเพียงเหนือ เมื่อมีการสร้างถนนรามอินทราในปี 2486 ถนนลาดพร้าวในปี 2487 และถนนสุขุมวิทปี 2500 จากบางกะปิไปจดถนนรามอินทราในปี 2500

3.4.2 บทบาทคลองในสมัยรัชกาลที่ 6 - พ.ศ. 2500 (2453-2500)

นับตั้งแต่รัชกาลที่ 6 เป็นต้นมา นโยบายของรัฐได้เปลี่ยน

ไปโดยการพัฒนาเส้นทางคมนาคมทางบก และจากการพัฒนาด้านสาธารณูปโภค สาธารณูปการนี้ มีผลกระทบต่อแม่น้ำลำคลองแทบทุกด้าน ถึงอย่างไร ได้มีการแก้ไขเพิ่มเติมพระราชบัญญัติ รักษาคลองคอก 121 ที่เคยออกมาในสมัยรัชกาลที่ 5 แล้วอีกครั้งหนึ่ง ใน พ.ศ. 2485 โดย ได้มีจำนวนคลองที่อยู่ในพระราชบัญญัติรักษาคลองจำนวน 64 คลอง ส่วนมากแล้วจะเป็นคลองที่อยู่ในเขตรอบนอกของกรุงเทพฯ ส่วนคลองที่อยู่ในเขตกรุงเทพฯ ที่พระราชบัญญัตินี้มีผลใช้ คัมครองคือคลองที่มีขนาดใหญ่เท่านั้น (ดูรายละเอียดในภาคผนวก ก)

ในระดับภาค

คลองยังมีความสำคัญในด้านการเปิดพื้นที่เพาะปลูกและเป็นเส้นทางคมนาคมระหว่างกรุงเทพฯ กับชุมชนรอบนอกกรุงเทพฯ

ในระดับเมืองและชุมชน

จากความเจริญก้าวหน้าทางเทคโนโลยีต่าง ๆ ที่ได้รับ จากประเทศทางตะวันตก รัฐบาลได้เห็นความสำคัญในการพัฒนาเส้นทางคมนาคมทางบก มากกว่า แม่น้ำลำคลองจึงไม่ได้มีบทบาทในการตั้งถิ่นฐานอีกต่อไป ประกอบกับจำนวน ประชากรที่เพิ่มมากขึ้นเรื่อย ๆ คลองประสบปัญหาการรुक้าและความล้นปรดตีนเขิน วิธี แก้ปัญหาเรื่องความล้นปรดตีนเขินที่รัฐบาลและประชาชนได้ร่วมกันทำ คือ การถมคลอง แล้ว สร้างเป็นถนนขึ้นมาแทน ทั้งที่โดยสมัยก่อนหน้านั้นมีแต่การขุดคลองเพิ่ม หรือการซ่อมแซม คลองเก่าให้อยู่ในสภาพดี การตั้งถิ่นฐานในสมัยนี้จึงอยู่ในบริเวณล่องข้างถนนที่ตัดใหม่ มีความสะดวกรวดเร็วในการเดินทางมากกว่า

ในสมัยรัชกาลที่ 5 มีรถยนต์ในกรุงเทพฯ เพียง 251 คัน¹ ต่อมาในสมัยรัชกาลที่ 6 ใน พ.ศ. 2455 (ร.ศ. 137) ก็ได้มีรถเพิ่มขึ้นเป็นจำนวนมาก ทั้ง ในด้านจำนวนและประเภท² คือ มีรถยนต์ 622 คัน รถล้าจ 374 คัน รถลากขึ้นที่ 1 2,698 คัน จากการเปรียบเทียบจำนวนรถยนต์ จะเห็นได้ว่าจำนวนรถยนต์ในระยะเพียง

¹ ห.ล.ช ร. 5 น. 10/42 บัญชีจำนวนรถยนต์ที่จดทะเบียนแล้วในกรุงเทพฯ

² ห.ล.ช ร. 6 น. 8,4/2 เรื่องการเก็บภาษีรถต่าง ๆ

2-3 ปีแรกของสมัยรัชกาลที่ 6 เพิ่มขึ้นอย่างรวดเร็ว เป็นการแน่นอนว่าความต้องการในการใช้ถนนย่อมจะมากขึ้นไปด้วย และในการตัดถนนย่อมจะตัดเข้าไปในบริเวณชุมชนเพื่อที่จะได้เป็นทางคมนาคมติดต่อกัน

ในสมัยรัชกาลที่ 7 จะเห็นชัดถึงนโยบายของรัฐบาลที่จะตัดถนนให้มากขึ้นไปกว่าเดิม โดยรัฐบาลได้ทำการตัดถนนสายใหม่เป็นจำนวนมากทั้งในฝั่งพระนครและฝั่งธนบุรี ในเขตพระนครจะเป็นการตัดถนนเข้าไปในเขตชุมชนเดิมและบริเวณที่เป็นท่าเลชุมชนค้าขาย อาทิเช่น บริเวณวัดดวงแข บริเวณย่านบางรัก สุรวงศ์ สีสม ทางฝั่งธนบุรีได้มีการสร้างสะพานพระพุทธยอดฟ้าขึ้น และดำเนินการตัดถนนเพิ่มอีก 10 สาย

จะเห็นว่าคลองไม่ใช่เส้นทางสัญจรอีกต่อไป บทบาทของคลองในด้านการเป็นเส้นทางคมนาคมที่สำคัญ และเป็นเส้นทางกระจายความเจริญไปสู่บริเวณที่ไม่มีชุมชนหนาแน่น ดังเช่นสมัยที่ผ่านมา ได้ลดความสำคัญลงโดยสิ้นเชิง คงจะทำหน้าที่อย่างเต็มที่เฉพาะในพื้นที่เกษตรกรรม และพื้นที่ที่ยังไม่ได้รับการพัฒนาทางบกเท่านั้น

หลังสมัยรัชกาลที่ 7 ถึง พ.ศ. 2500 คลองในกรุงเทพฯ ก็มีลักษณะและสภาพไม่แตกต่างไปจากรัชกาลที่ 6 และรัชกาลที่ 7 คลองที่ยังคงอยู่ก็เป็นคลองที่มีขนาดใหญ่ ส่วนคลองขนาดเล็กไม่มีความสำคัญเหลืออยู่เลย

ในด้านการใช้น้ำ อาบ ต้ม ซักล้าง ถึงแม้ว่าตอนปลายสมัยรัชกาลที่ 5 จะได้เริ่มมีการใช้น้ำประปาแล้ว แต่ก็ยังไม่ทั่วถึงทั้งกรุงเทพฯ ส่วนมากจะอยู่ในบริเวณลำพังและบริเวณใกล้เคียง ซึ่งเป็นย่านที่คนอยู่หนาแน่นและส่วนมากเป็นคนจีน แต่ในบริเวณอื่นนั้น ยังต้องอาศัยน้ำอุปโภคบริโภคจากแม่น้ำลำคลองอยู่ จากการที่คลองประสบปัญหาความสกปรกตื้นเขินและถูกถม มีผลกระทบกระเทือนต่อการใช้น้ำในการอุปโภคบริโภคของประชาชนด้วย

ในด้านการระบายน้ำ ระบบระบายน้ำในเมืองกรุงเทพฯ ต้องอาศัยแม่น้ำ คู คลอง เป็นทางระบายน้ำที่สำคัญที่สุด ในเขตเมืองชั้นใน คูคลองประสบปัญหา ทำให้ไม่สามารถระบายน้ำได้อย่างมีประสิทธิภาพเหมือนเดิม

ในด้านกรบรเทาสำธารณภย์ เรืองเพลิงใหม่เป็นปัญหา สำคัญปัญหาหนึ่งที่เกิดขึ้นบ่อย ๆ โดยเฉพาะในบริเวณชุมชนหนาแน่น คือ บริเวณที่เป็นถิ่นที่อยู่อาศัยของชาวสิน การดับเพลิงในเวลานั้น ต้องอาศัยน้ำจากแม่น้ำลำคลองในบริเวณใกล้เคียง การที่คลองประสบปัญหาและถูกถม สิ่งผลทำให้ขาดแคลนน้ในการดับเพลิง

บทบาทคลองในการเกษตรกรรม ประชาชนยังคงต้องพึ่งพา แม่น้ำลำคลอง ในการทำนา ทำสวน จับสัตว์น้ำมาเป็นอาหาร

บทบาทคลองในด้านพาณิชยกรรม ตลาดลอยน้ำไม่มีปรากฏ ให้เห็นอีกเลย ตลาดริมน้ำยังคงมี เฉพาะบริเวณที่มีความสะดวกในการคมนาคมทั้งทางบกและ ทางน้ำ เช่น ตลาดท่าเรือ เรือเร่ขายยังมีความสำคัญในบริเวณชุมชนริมคลอง ทั้งทางฝั่ง ตะวันตกและฝั่งตะวันออกของกรุงเทพมหานคร เรือลำเลียงสินค้า จะเป็นการขนส่งสินค้าที่มี น้ำหนักมาก เช่น ทราย กรวด หิน และสินค้าทางด้านเกษตรกรรม

บทบาททางด้านยุทธศาสตร์ เป็นการเชื่อมโยงการปกครอง ระหว่างหัวเมืองและเมืองหลวง

คลองในอดีตมีน้ำที่ใส สะอาด รมรื่น มีบทบาทอำนวยความสะดวกให้แก่ กรุงรัตนโกสินทร์อย่างมหาศาล บทบาทและหน้าที่ของคลองในอดีต พอสรุปได้ดังนี้

1. คลองก่อให้เกิดชุมชนริมน้ำ มีการตั้งถิ่นฐานตามแนวเส้น (Linear Settlement) และการตั้งถิ่นฐานในคลอง คือ เรือนแพ และเรือน บ้าน
2. คลองเป็นสาธารณูปโภคที่สำคัญ คือ ให้น้ำในการอุปโภค บริโภค เป็นที่ระบายน้ำคุณภาพสูง เป็นที่รองรับของเสียและสิ่งปฏิกูลจากบ้านเรือน และ ทำการกำจัดโดยเร็วโดยการหมุนเวียนถ่ายเทของกระแส น้ำ และยังเป็นเส้นทางคมนาคม สัญจร ค้าขาย เป็นตลาดลอยน้ำ โดยมีเรือขึ้นล่องบริการลูกค้าจนถึงย่านเรือน
3. คลองให้บริการด้านสาธารณูปการ คือ ไปรษณีย์ บรรเทา สำธารณภย์
4. คลองเป็นช่องระบายอากาศ ทำให้สภาพแวดล้อมในเมืองรมรื่น

5. คลองใช้เป็นขอบเขต กำหนดย่านตามผังเมือง ดังจะเห็นชัดเจนจากคลองในวงรอบราชธานี ในสมัยรัตนโกสินทร์
6. คลองมีบทบาทด้านเศรษฐกิจ คือ เป็นแหล่งชุมนุมค้าขายคือ ตลาดน้ำ มีเรือเร่ขาย และลำเลียงสินค้า
7. แม่น้ำลำคลองให้ประโยชน์แก่ประชาชนที่ประกอบอาชีพเกษตรกรรม ให้สินในน้ำแก่คน เช่น ปลา ปู กุ้ง หอย
8. คลองเปิดพื้นที่ว่างให้ได้ประโยชน์ทางเศรษฐกิจ เป็นการชักนำให้มีการตั้งถิ่นฐาน และใช้พื้นที่ในการประกอบอาชีพ
9. คลองสมัยรัตนโกสินทร์มีบทบาททางยุทธศาสตร์ เป็นคลองคูเมืองเพื่อป้องกันข้าศึกศัตรู โดยเป็นแนวป้องกันถึง 3 ชั้น และคลองยังเป็นเส้นทางเชื่อมโยงการปกครองจากหัวเมืองมายังเมืองหลวง
10. ในด้านวัฒนธรรมประเพณี แม่น้ำลำคลองเป็นสถานที่ประกอบศาสนกิจคือ การทอดกฐิน ตักบาตร แห่พระทางน้ำ เป็นที่แสดงการละเล่นทางน้ำคือ การแข่งเรือ เล่นสัควา และในงานพระราชพิธี เช่น การล่องเรือทางชลมารค
11. คลองใช้เป็นสถานที่ท่องเที่ยวพักผ่อนหย่อนใจ ทั้งในด้านทัศนียภาพที่สวยงามและความร่มเย็น

ศูนย์วิทยทรัพยากร
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย